

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Філологічний факультет
Кафедра української літератури**

**Проблема «дитина і війна» у творчості Євгена Гуцала
та її історико-літературний контекст**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, 602 групи
Чемес Леся Віталіївна

Керівник:

доктор філологічних наук
професор Ковалець Л.М.

До захисту допущено

На засіданні кафедри

Протокол № _____ від _____ 2024 р.

Зав. кафедри _____ доц. Мальцев В.С.

Чернівці – 2024

Анотація

У роботі осмислено проблему співвідношення дитини й війни у творчості Є. Гуцала в її історико-літературному контексті – контексті шістдесятництва. Задля цього, зокрема, проаналізовано біографічний матеріал та фактори, що вплинули на формування світосприйняття письменника й визначили особливості його життєво-творчого досвіду.

Оповідання зі збірок «Пролетіли коні» та «Співуча колиска з верболозу», повісті «Біль і гнів», «Пісні вогню і попелу» продемонстрували індивідуальний, глибоко психологічний ретроспективний підхід Є. Гуцала до показу життя дитини в умовах війни. Неймовірні страждання зробили дитячі душі ще більш чутливими, але й загартували їх. Така творчість разом із творчістю інших представників когорти шістдесятників набула антивоєнного пафосу і стала формою застереження для людства.

Ключові слова: *Євген Гуцало, шістдесятники, дитина і війна, особистість дитини, образи-характери дітей, психологізм, травматичні обставини.*

Abstract

The work explicates the problem of the correlation between children and war in the work of Ye. Gutsalo in its historical and literary context – the context of the sixties. For this, in particular, the biographical material and factors that influenced the formation of the writer's worldview and determined the peculiarities of his life and creative experience were analyzed.

The stories from the collections «Horses Flew» and «Singing Cradle from Verboloza», the stories «Pain and Anger», «Songs of Fire and Ash» demonstrated individual, deeply psychological retrospective approach of Ye. Gutsalo to show the life of a child in war conditions. Incredible suffering made children's souls even more sensitive, but also hardened them. Such creativity, together with the creativity

of other representatives of the sixties cohort, acquired an anti-war pathos and became a form of warning to humanity.

Key words: *Yevhen Gutsalo, the sixties, the child and the war, personality of the child, the characters of children, psychologism, traumatic circumstances..*

Кваліфікаційна робота ОР «Магістр» містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ *Леся ЧЕМЕС*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
 РОЗДІЛ 1. ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА Й РЕЦЕПЦІЯ ЙОГО ПОСТАТІ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІЙ НАУЦІ	
1.1. Становлення особистості письменника в контексті воєнних та поствоєнних реалій.....	9
1.2. Погляди дослідників на творчий доробок письменника.....	12
Висновки до розділу 1.....	17
 РОЗДІЛ 2. МАЛА ПРОЗА ЄВГЕНА ГУЦАЛА ПРО ВЕЛИКІ ВИПРОБУВАННЯ ДИТИНИ ВІЙНОЮ	
2.1. Дитячі характери у прозі Євгена Гуцала в контексті шістдесятництва....	19
2.2. Внутрішній світ дитини війни у збірці «Пролетіли коні».....	23
2.3. Творчість як спогад про війну: збірка «Співуча колиска з верболозу»....	36
Висновки до розділу 2.....	45
 РОЗДІЛ 3. ДИТЯЧА ТОЧКА ЗОРУ НА СВІТ В УМОВАХ ВІЙНИ В ПОВІСТЯХ ПИСЬМЕННИКА	
3.1. Особливості повістєвої прози Євгена Гуцала.....	47
3.2. Морально-етичні цінності дитини в повісті «Біль і гнів».....	50
3.3. Життєствердний трагізм повісті «Пісні вогню і попелу».....	63
Висновки до розділу 3.....	71
 ВИСНОВКИ.....	 73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	76

ВСТУП

Актуальність теми. Друга світова війна виявилась надзвичайно болючою сторінкою нашої історії, згадки про неї й сьогодні, з огляду на агресію путінської Росії проти України, дуже значущі. Література завжди чутливо реагувала на подібні катаклізми, серед тих, хто писав про війну не пафосно, а правдиво і щиро, були шістдесятники Євген Гуцало, Віктор Близнець, Микола Вінграновський, Григорій Тютюнник. Це чи не найталановитіші прозаїки свого покоління, обдаровані ліризмом світосприйняття та вмінням глибоко проникати у психологію людини. І закономірно, що, переживши трагедію війни у своєму дитинстві, кожен з них повернувся до цієї теми у творчості. Пропоноване дослідження стосується перш за все постаті нашого земляка Євгена Гуцала. Але важливо осмислити й відповідний літературний контекст, провести паралелі до сучасних творів хоч би згаданих письменників і в такий спосіб якнайповніше представити художню картину дитинства, обпаленого війною.

Прикро, що тема «дитина і війна» є наразі дуже актуальною, адже й сьогодні безліч найменших громадян України надто з окупованих чи просто обстрілюваних територій позбавлені дитинства. Справді, «у свої незначні роки вони отримали тяжкий досвід війни та її нещадних проявів: обстрілів, поранень, смертей, розрухи та занепаду... Вони знають такі слова, як “бомбосховище”, “зенітно-ракетний комплекс”, “броньова машина піхоти”, “протитанковий ракетний комплекс”, “режим тиші” тощо. Діти, які з недитячим професіоналізмом можуть розрізнити калібр снаряду та напрямок його польоту лише за звуком» [див.: 50]. Та чи діти вони в повному сенсі слова? Чи є в них дитинство? Що вони відчують? Що відбувається з їхніми особистостями? На матеріалі творів Є. Гуцала на воєнну тематику, а також творів інших представників покоління шістдесятників спробуємо дати відповіді на непрості запитання.

Зрозуміло, що «звернення українських письменників 70–80-х років ХХ сторіччя до образу дитини визначене насамперед прагненням відтворити кризь

призму погляду маленького героя картини тогочасної епохи, увиразнити правду життя, осягнену дитячим розумом і серцем, морально-етичні вектори, внутрішню силу, мудрість персонажа-дитини, який бачить навколишнє по-іншому, щиро реагує на непрості життєві ситуації» [59, с. 187]. Знайшла ця тема відображення і в літературознавчій науці. Серед тих, хто вивчав специфіку образів, людські характери у творах воєнної тематики, особливості зображення українськими авторами війни, – дослідники Ірина Бойцун, Лариса Громик, Іван Дзюба, Віталій Дончик, Микола Жулинський, Ніла Зборовська, Галина Калантаєвська, Наталія Полохова, Людмила Тарнашинська, Олена Чепурна та ін. Вони, зокрема, звертали певну увагу й на особливості героя-дитини у творах Є. Гуцала (оповіданнях зі збірки «Співуча колиска з верболозу», повістях «Біль і гнів» та «Пісні вогню і попелу»). Але ці характеристики виявились далеко неповними, іноді зовсім побіжними. Спробою надолужити прогалину й продиктовано вибір теми магістерської роботи. Нас так само цікавлять зазначені твори у відповідному аспекті, у них справді дуже виразно постає сприйняття дітьми воєнних реалій, зображується поведінка малих героїв, проникливо мовиться про вплив страшних обставин на дитячу свідомість і наслідки тих подій. Надбаний художній досвід також формує нашу загальну культурну пам'ять, допомагає краще зрозуміти час, у якому ми живемо тепер, і становище в ньому найтендітнішої, найуразливішої частини суспільства – дітей.

Мета дослідження – проаналізувати, як війна вплинула на формування особистості Євгена Гуцала і як вона художньо відгукнулась у його творчості, зокрема новелістиці, оповіданнях збірки «Співуча колиска з верболозу», «Пролетіли коні» та великій прозі – повістях «Біль і гнів», «Пісні вогню і попелу». Власне, в ракурсі дослідницької уваги виявилась проблема «дитина і війна» – як її бачив цей письменник, а разом з ним інші представники покоління шістдесятників. Для здійснення задуму увага зосереджувалась на виконанні таких завдань:

- 1) варто було опрацювати літературу про життєвий і творчий шлях Є. Гуцала, а також інших представників його літературного покоління;
- 2) осмислити імпульси звернення Є. Гуцала до образів дітей війни;
- 3) схарактеризувати особливості зображення цим письменником дитини, її внутрішнього світу та поведінки в умовах війни;
- 4) показати створене Є. Гуцалом та іншими представниками шістдесятництва у своїх типологічних зв'язках;
- 5) з'ясувати прояви суто індивідуального (психологічного) підходу Є. Гуцала до зображення теми дитини і війни.

Об'єктом дослідження є життєво-творча біографія Є. Гуцала, її передовсім воєнні сторінки, а також ті твори цього письменника й деяких інших прозаїків-шістдесятників на воєнну тематику, де живуть діти. До аналізу залучаються також публіцистичні статті, епістолярна спадщина Є. Гуцала, літературно-критичні праці про його творчість, що дає можливість глибшого дослідження спадщини письменника в аспекті заявленої проблеми.

Предмет дослідження – тема війни у творчості Є. Гуцала, образи-характери дітей у творах письменника та інших художніх полотнах прозаїків-шістдесятників.

Для досягнення поставленої мети й розв'язання завдань використано такі **методи**:

- культурно-історичний (для розуміння особливостей суспільно-політичних умов та літературного процесу 60-90 років XX ст.);
- біографічний (для кращого вивчення біографії письменника в аспекті обраної теми);
- метод психологічного аналізу (для глибшого пізнання впливу травматичних обставин на психіку дитини та особливостей відтворення цих впливів засобами літератури);
- філологічний, спрямований на вивчення текстів, їхнє ретельне коментування;

- порівняльно-типологічний метод (для висвітлення літературних феноменів на основі їхнього зіставлення).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у ній вперше на біографічному та суто художньому матеріалі так глибоко проаналізовано осмислення Є. Гуцалом та іншими письменниками періоду шістдесятництва проблеми «дитина і війна».

Теоретичне значення роботи полягає в можливості залучення висновків роботи до ширших студій на тему «письменник і війна», «дитина і війна».

Практична цінність дослідження. Матеріали та висновки магістерської роботи можна буде використати у літературознавчих курсах на філологічному факультеті та у викладанні української літератури в загальноосвітній школі.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи – 82 сторінки.

Матеріали роботи апробовані на студентських наукових конференціях у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича: у 2022 році (Чемес Л. Дитяча точка зору на світ в умовах війни за збіркою Євгена Гуцала «Співуча колиска з верболозу» : матеріали студ. наук. конф. Чернівецьк. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці, 5-8 квітня 2022 р. Чернівці, 2022. С. 223-224 [див.: 65]) та 2024 (Чемес Л. Світ дітей війни у повісті Євгена Гуцала «Пісні вогню і попелу» : матеріали студ. наук. конф. Чернівецьк. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці, 16-18 квітня 2024 р. Чернівці, 2024. С. 199-200 [див.: 66]).

РОЗДІЛ І. ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

ЄВГЕНА ГУЦАЛА Й РЕЦЕПЦІЯ ЙОГО ПОСТАТІ

В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІЙ НАУЦІ

1.1. Становлення особистості письменника в контексті воєнних та поствоєнних реалій

Євген Гуцало народився 14 січня 1937 року в селі Старий Животів (нині – Новоживотів), що на Вінниччині, у родині сільських вчителів. Спочатку була Корделівська десятирічка, потім навчання в Ніжинському педінституті, і вже там почався розвиток літературної майстерності. Відтак письменник працював у редакціях газет на Львівщині, Вінниччині, Чернігівщині, зрештою – в газеті «Літературна Україна» та у видавництві «Радянський письменник». Видав такі збірки, як «Яблука осіннього саду» (1964), «Скупана в любистку» (1965), «Хустинка шовку зеленого» (1966), «Родинне вогнище» (1968), «Бережанські портрети» (1975), «Співуча колиска з верболозу» (1991), «З вогню воскресли» (1978), а також книжки для дітей «Олень Август» (1965), «Пролетіли коні» (1966), «Дениско» (1973), «З горіха зерня» (1977), «У лелечому селі» (1979), дивовижний роман-трилогію «Позичений чоловік» (1981) та чимало інших унікальних творів.

Світ дитинства Є. Гуцала був затьмарений трагедією війни, яка і становить основну тему творчості. Микола Жулинський відгукнувся про письменника так: «Звідти, з тієї повоєнної весни, коли “за кожним проліском вважалась міна”, такий чутливий до людського горя і людських радощів голос Євгена Гуцала. Адже він залишився жити — бо “на міні проліска не впав, на міні первоцвіту не спіткнувся....”» [31, с. 4].

Дитячі роки Євгена Гуцала, лауреата літературних премій імені Тараса Шевченка, Івана Огієнка (митрополита Іларіона), а також премії фундації Антоновичів, минули на Вінниччині у Новій Греблі [див.: 39]. Небезпідставно Євгена Гуцала називають, крім того, що видатним українським письменником, ще і надзвичайно сильною людиною, адже доля не завжди була до нього

приязна. Як сказано, дитячі роки припали на війну, малому Євгену було на її початок лише 5 років. Але й далі було не легше. На початку творчого шляху померла дружина. В. Кобець згадує: «Пам'ятаю його знервованим, стривоженим після зборів у Спілці письменників. Заздрісники клювали його за те, що він байдужий до сучасних проблем, що “вдарився в описи природи”, а людські страждання йому байдужі. Я не раз підтримував його, підбадьорював, мовляв, не звертай уваги на це. Секретар парткому Спілки, засліплений блиском орденів, той чи інший керівник спілчанський просто ще не доросли до тебе, до твоєї мистецької висоти. І це з роками у них може минути. Так воно й сталося. Багато хто з тих, хто пригнічував нашого Євгена Гуцала, після його смерті визнали його могутнім і справді неповторним письменником. До речі, один з недоброзичливців Євгена Гуцала, відомий нині в Україні письменник і літературознавець, жорстоко сказав, що він би “цього Гуцала” за безконфліктність, описовість і байдужість до людського життя бив би по руках. Схаменися, лиходію! Гуцало вже на такій висоті, що рідко кому вдається досягнути своїм творчим талантом» [див.: 39].

Як син сільських учителів, цей автор, як ніхто інший, знав «ту конкретику буття, що визначала житейські колізії, міжособистісні перипетії, впливала на формування та трансформацію характерів» [61, с. 20]. Це була нова можливість творчого самовираження, що збіглися в часі з “горизонтом очікування”, що все більше увиразнювався суспільстві, яке пережило війну і перед яким постала проблема переосмислення катастрофізму в його національному наповненні. А в цьому контексті – і проблема самоідентифікації людини в нових умовах. Письменник відчував цей суспільний запит і вирішив писати про це.

Істотний вплив на творчість письменника справили не лише дитячі спогади, але й, як вдалось з'ясувати з мемуарів, сусід Кугит, який служив на фронті. Він розповідав багато історій, які письменник потім використав у своїх творах: «Ми дуже любили слухати і раді були, коли він приходив. Ми обсядемо його із сторін і лиш просимо: “Говоріть ще”» [46, с. 32].

У формуванні світогляду майбутнього письменника особливо велику роль відіграли також книги. Батьки-вчителі змалечку прищепили синові любов до читання. Першою книгою була Біблія, моральні настанови якої визначили духовні орієнтири, а осягнення «Кобзаря» вплинуло на формування національної свідомості. Читання настільки захопило Євгена, що він почав брати з бібліотеки додому стоси книг і не зупинявся, поки не дочитає до останньої сторінки. Особливо любив М. Коцюбинського, М. Рильського, інших українських класиків. Це стало початком творчої діяльності майбутнього письменника. Є. Гуцало згадував: «Ще років у десять власноруч збив неоковирного дерев'яного стола, поставив його біля хати у кущах бузку і, день у день, писав за тим столом вірші та оповідання. Потім ті твори відсилав до редакцій газет та журналів» [див.: 62].

При прочитанні книг Є. Гуцало звертав увагу на почуттєву сферу персонажів та описи природи: «Природа завжди вабила мене, завжди мала вплив на душу й відгук у душі, і цей її вплив та відгук були для мене важливі й потрібні... Природа – один із героїв мало не всього того, що я написав» [46, с. 25]. Підтвердженням цього є багато творів митця, зокрема збірка «Співуча колиска з верболозу», адже жодне оповідання у ній не обходило без пейзажів, через які автор намагався глибше розкрити душевний стан героїв.

Письменник рано втратив матір, що так само відобразилось на життєвих поглядах і творчості. Сестра Євгена Гуцала згадує: «Євген важко переносив втрату матері, він так її безмежно любив, що це важко передати словами! А скільки образів жінок у його творах – не зрахувати» [46, с. 13]. Це яскраво позначилось на його повістях, зокрема «Родинному вогнищі».

Вплив духу доби на формування світосприйняття Є. Гуцала можна найкраще простежити через його прозу, де основною темою є війна. Яскравий приклад – цикл новел, об'єднаних в збірку «Співуча колиска з верболозу», де показано трагедію війни очима дитини. Один з основних мотивів збірки – трагізм війни, яка, перейшовши через чутливу дитячу душу, калічить надію на

щасливе спокійне життя. Разом з тим так важливо було дати зрозуміти, що з лона війни людина виносить особливий досвід. Про нього, власне, й була творчість Є. Гуцала та його літературних побратимів.

Отже, на формування особистості, життєвих орієнтирів та мистецьких поглядів Євгена Гуцала вплинуло багато факторів. Спогади друзів, близьких про письменника дозволяють зробити висновок, що його, письменника, сприйняття світу формувалось завдяки спілкуванню з людьми, родинному вихованню, захопленню книгами, передовсім творами класиків літератури, взаємодією з природою і вродженим умінням помічати прекрасне, вартісне у простих речах. Звідси і ліризм та романтизм прози митця, її, сказати б, людяність. Особливо ж загартувало цей дух воєнне лихоліття і пам'ять про нього. В такий час справді краще розумієш ціну життя. Та й дитячі враження завжди найтривкіші.

1.2. Погляди дослідників на творчий доробок письменника

Минуло чимало часу відтоді, як жив і творив Євген Гуцало. Але його життєвий шлях і творчий доробок досліджено недостатньо, що дає нам підстави для подальшого та глибшого їх пізнання.

Значущість творчої спадщини письменника добре сформульована в таких рядках: «Доробок Євгена Гуцала – один із найбагатших кількісно і найрізноманітніших жанрово в українській літературі. Понад двісті оповідань, майже два десятки повістей, два романи, дві поетичні збірки, п'ять книжок для дітей, численні есе, нариси, рецензії в періодиці... Вже й це вагомо свідчить про енергію творчості та продуктивність письменника, який давно і по праву здобув добру літературну репутацію» [24, с. 629].

Прозова творчість письменника в науці про літературу розглядається вже протягом двох періодів:

- 1) радянського (1960 – 1990-ті роки)
- 2) і пострадянського (від 1991 року й дотепер).

Проаналізувавши дослідження науковців, розуміємо, що кожен з них по-різному підходив до оцінки митця.

Так, радянські вчені Є. Адельгейм, Ю. Бадзьо акцентували увагу на ідейно-змістовому аспекті творчості Є. Гуцала, Є. Адельгейм висловлювався про аналітичну та психологічну спрямованість творів митця, разом з тим відзначав, що новелістика Є. Гуцала є не досить динамічним явищем, бо автор надає перевагу стану, а не дії: «Якщо звичайно письменник аналізує невидимі психологічні імпульси як можливу, але безпосередньо не відтворену причину майбутніх вчинків людини, то в низці інших оповідань він, навпаки, залишає причину того, що відбувається, цілком за межею твору» [див. 3]. В. Андрієнко, Ю. Бадзьо, Л. Бахаєва більше негативно відгукувались про творчий доробок Є. Гуцала, дорікаючи йому відсутністю соціальної спрямованості текстів, відступом від соціалістичного канону. Г. Сивокінь, навпаки, спростовував висновки про асоціальність творів письменника і зазначав, що цей автор розвиває не лише виробничі теми, тобто традиційні, а й розглядає загальногуманістичні проблеми, звертає увагу на аналіз духовних процесів та дослідження індивідуальності героїв, тобто за основу ставить психологічний критерій [див.: 55].

В. Андрієнко у своїй статті наголошував на ще одному недолікові у творах Є. Гуцала – «композиційній одноманітності» та «розтягненості описів природи, якими починається кожне оповідання» [4, с. 146]. Дослідник також зауважив, що психологічні чинники переважають у малій прозі, персонажам, мовляв, «бракує вогню, густоти життєвих потреб, пристрастей і тих видимих і невидимих мозолів на руках і душі, якими диктується людська поведінка» [4, с. 147].

Інші дослідники, такі як Є. Адельгейм, В. Брюгген, О. Бульбачинська, І. Дзюба, В. Дончик, І. Глотова, Г. Калантаєвська, Н. Навроцька, Н. Науменко, О. Поворозник, О. Подлісецька, О. Поліщук, О. Чепурна, за нашими спостереженнями, більшу увагу приділили поетиці новел письменника. В. Дончик підкреслював, що «у творчій спадщині митця саме ліричне начало

організовує своєрідну поетичну філософію письменника, тому його твори не можна вважати асоціальними, недостатньо проблемними» [26, с. 298]. Дослідник також зазначав, що саме настрої у Є. Гуцала відіграє образотворчу функцію, виявляючись у звуках, кольорах, смаках, запахах: «Але ж усе це – цілком реальна, досить немала і далеко незгірша частина “життя душі” людини, яка забирає значну кількість її психологічної й емоційної енергії. Розкривати це – означає сприяти розвиткові духовної витонченості людини» [26, с. 300].

Г. Калантаєвська так само звернула увагу на відображення письменником смакових відчуттів, кольорів, смаків та запахів. Вона зробила висновок, що його персонажі сприймають дійсність саме через барви, смаки, пахощі, знані з дитинства самим автором: «Звукообрази – поширене явище в малій прозі Є. Гуцала, бо вони викликають у героїв спалахи емоцій, відповідний настрої» [6, с. 47].

Н. Навроцька підкреслила, що новели прозаїка показували картину сучасного села, де мешкали реальні люди, зі знайомими рисами характеру та знайомою атмосферою, бо ж Євген Гуцало мріяв «написати українську душу, український характер – та ще ж українською мовою, яка відповідала б і цій душі і цьому характеру» [33, с. 9]. Є. Гуцало справді прагнув зобразити загальнолюдське в погляді на світ та застосувати прийом невідповідності між «внутрішнім» і «зовнішнім», що полягало у виявленні комічного в серйозному, буденного в піднесеному [6, с. 47]. Письменник творив про людей, які не вміли й не хотіли говорити про себе. М. Жулинський щодо цього висловився так: «Слава Богу, не він один — були такі ж «діти війни», як Василь Симоненко, Володимир Дрозд, Валерій Шевчук, Іван Драч, Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Григорій Тютюнник, Борис Олійник, Віктор Близнець... Були “шістдесятники”, ті, хто вдихнув у закуту в панцир декларативної ілюстративності та ідеологічно “закроєного” монументалізму літературу свіжий подих народного українського слова, хто розпочав говорити своїм, індивідуальним голосом про звичайну людину так, щоб вона себе в

цьому голосі почула, щоб впізнала свою мову, своє життя, свій світ» [32, с. 31]. Тобто літературознавець високо оцінив внесок Євгена Гуцала в українську літературу, адже він справді був одним із тих, хто порушив усталені попередниками стереотипи, створивши літературу, яка стала дзеркалом для звичайних людей.

Н. Полохова звернула увагу на індивідуальну, суто авторську манеру письма прозаїка. Остання полягає у глибокому ліризмі, наскрізних образах, філософічності та глибокому психологізмі прози зрілого періоду: «У прозі Є. Гуцала 70-х років органічно поєдналася філософія серця з філософією життя», для якої характерне звертання до «нераціональних елементів людської психіки, до волі та інстинктів, інтуїції, емоцій, підсвідомості» [45, с. 32]. Науковиця спростувала думку В. Андрієнка, Ю. Бадзя, Л. Бахаєва про відступ автора від соцреалістичного канону і зазначила, що сам прозаїк навмисне уникав соціального детермінізму під час написання творів.

І. Глотова підкреслила особливості втілення ліричних мотивів у новелістиці Є. Гуцала, звернувши увагу на унікальне мислення цього письменника, яке проявляється в новаторських конфліктах та взаємозв'язку між психологією особистості й «характером зіткнень». На думку літературознавиці, «більшості новел Є. Гуцала притаманний внутрішньо-психологічний конфлікт, за безпосередньою взаємодією сторін, із зосередженням на внутрішньому світі одного героя» [12, с. 112].

Варто навести також думку О. Поліщук, яка зазначила, що в ранній період творчості письменник більше зосереджувався на чуттєвій сфері, віддаючи їй перевагу над розвитком сюжету та соціальним конфліктом: «Із кожного тексту новеліста прозирає поетичний, іноді, здається, навіть ідеалізований світ. Саме через це за письменником упевнено закріпився імідж лірика в прозі» [48, с. 49].

Н. Полохова та О. Подлісецька підмітили, що письменник синтезував елементи «психологізму й зовнішніх проявів буття, факту і рефлексії (думки,

спогаду, марення), філософських самозаглиблень та зримих картин пейзажу» [див.: 47], і з цим важко не погодитись.

У дисертації О. Чепурної наголошено, що в малій прозі Є. Гуцала для дітей поєднується лірична і психологічна манера, особлива увага приділяється внутрішньому світу дитини. Дослідниця зауважила, що ранній творчості письменника властивий також пошук гармонії між мрією та повсякденним життям: «Відтворюючи протистояння вірності й зради, доброти й злості, єдності й відчуження, екзистенціал мрії, що художньо реалізується на архетипному рівні (диво, божественна дитина, дух, дерево життя), розкриває зв'язок найважливіших духовних начал у бутті людини з її незбагненною земною природою» [67, с. 17].

С. Ворушило у своїй роботі зацентрувала на тому, що «провідним мотивом у творчості письменника є війна, яка пройшла крізь чутливі, чисті дитячі душі, залишивши за собою негативні наслідки, знищивши найменшу надію на щасливе життя» [11, с. 21]. Не можемо не погодитися з цією думкою, адже війна справді є основою значної частини творів Є. Гуцала, саме погляд на війну очима дитини дозволяє письменникові побачити події без прикрас і зайвого пафосу, що надає творам достовірності та емоційної глибини. У літературі дорослі персонажі часто втілюють укорінені соціальні та ідеологічні переконання про війну, що нерідко обмежує сприйняття реальності. Діти ж, на відміну від дорослих, не схильні до романтизації чи героїзації бойових дій. Вони бачать світ крізь призму власних, ще не спотворених ідеологією та стереотипами, почуттів і відчуттів. Напевно, звернення автора саме до дитячих образів дозволяє показати війну такою, якою вона є насправді, – без прикрас, без виправдань, у всій її жорстокості й трагізмі.

Предметом уваги багатьох науковців є також досліджувана в нашій кваліфікаційній роботі збірка «Співуча колиска з верболозу». Науковці І. Глотова [див.: 12], Л. Тарнашинська [див.: 61], Н. Мафтин [див.: 44], Н. Горбач [див.: 14; 13], О. Єременко [див.: 30] вивчали жанрову специфіку

вміщених тут творів, їхню проблематику, образи-характери, наявні у збірці, й тему війни загалом. Г. Калантаєвська та І. Савченко [див.: 36] розглянули типи й характери дітей в оповіданнях Євгена Гуцала, звернувши увагу на воєнні реалії, в яких ці діти мусили виживати. А. Тараненко [див.: 60] та І. Бойцун [див.: 9] дослідили модель та особливості художнього осмислення світу героїв-дітей в повістях письменника. Проте в зазначених працях не проаналізовано весь спектр поведінкових ходів дитини в екстремальних ситуаціях, вплив війни на дитячу психіку та не показано, як воєнна дійсність знаходить у художніх текстах Є. Гуцала своє відображення через призму дитячого сприйняття.

Отже, нами було зібрано й проаналізовано критичні студії про Є. Гуцала, що з'явилися впродовж двох періодів своєї історії – радянського й пострадянського, і це дозволило зробити наступний висновок. Праці радянського часу були значною мірою ідеологічно заангажованими і тільки після 1991 року відкрились кращі перспективи для об'єктивного вивчення доробку письменника.

Висновки до розділу 1

Розділ було присвячено дослідженню обставин формування особистості Є. Гуцала і його світогляду, впливу життєвих подій та культурного середовища на становлення творчої індивідуальності митця. Ми простежили життєві перипетії та випробування, що випали на долю письменника, його виховання, окреслили суспільно-політичні обставини його зростання та діяльності. Безумовно, вони відобразились на його художньому мисленні, світосприйнятті і на всьому творчому доробку. Війна в цьому контексті зіграла ключову роль.

Окрему увагу було приділено поглядам літературознавців та критиків на творчість Є. Гуцала, що дозволило глибше зрозуміти місце письменника в українській літературі, своєрідність його стилю, тематики й образної системи.

Відзначено, що літературний доробок Є. Гуцала особливо в часи незалежності України став об'єктом численних інтерпретацій, адже його твори порушують актуальні та вічні теми, такі як моральний вибір людини, трагедія втраченого через війну дитинства тощо. Розгляд цих праць допоміг також сформуванати наше повніше бачення особистості митця й краще усвідомити специфіку його художнього світу.

РОЗДІЛ 2. МАЛА ПРОЗА ЄВГЕНА ГУЦАЛА

ПРО ВЕЛИКІ ВИПРОБУВАННЯ ДИТИНИ ВІЙНОЮ

2.1. Дитячі характери у прозі Євгена Гуцала в контексті шістдесятництва

1960-ті роки окреслили початок нового етапу в художньому осмисленні досвіду Другої світової війни. Це пов'язано з багатьма факторами. Послабився політичний контроль у сфері культури, «назріла потреба в корекції офіційних інтерпретативних норм, що в основі своїй були спрямовані в минуле і несли небезпеку остаточної догматизації та схематизації» [34, с. 312]. Відповідно до нових вимог, які ставив читач, народилося нове покоління письменників – шістдесятники. До цього покоління належать: В. Близнець, В. Дрозд, В. Шевчук, Г. Тютюнник, Ю. Щербак, серед них і Є. Гуцало, якому належить одне з найпочесніших місць [див.: 42].

У прозі 60-80-х років наймасштабнішими є твори про війну, жертвність, героїзм, подвиг, або, як виокремила провідні напрями прози для дітей і про дітей Н. Резніченко, – «сучасність і Друга світова війна, людина праці й людина на війні» [51, с. 15]. Перемога у війні ставала все більш вагомим мобілізаційним чинником радянського суспільства. «Мобілізаційні параметри активно есплікувались у літературній моделі, які зазнають помітних видозмін у плані продукування головних матриць військового протистояння» [34, с. 312]. У першу чергу ці зміни були спрямовані на читача, який очікував більше уваги до «індивідуального досвіду в порівнянні з описом колективних зусиль, а також виокремлення морально-етичної настанови» [34, с. 312]. Один із найяскравіших представників покоління шістдесятників Є. Сверстюк так охарактеризував світоглядно-психологічний переворот, що настав: «...люди раптом прокинулись від падіння страшного ідола і кинулись до пробоїни в стіні, де він упав. Цілі ідеологічні загони було кинуто на заліплення пробоїни. Однак одиниці кинулись її розширювати. З цього почалися шістдесятники [...] – ті, яким засвітилась істина і які вже не захотіли

зректися чи відступитися від украденого світла» [54, с. 128]. Вони прагнули змінити існуючу модель соцреалізму через «творче переосмислення явищ, що підривали засади канонічності та продукували власні моделі розбудови мілітарного міфу» [34, с. 321]. Є. Сверстюк також зазначив, що «шістдесяті роки були часом великих збурень в цілому світі. На арену виходила радикальна молодь. Вона не хотіла світу, який створили для неї батьки» [54, с. 23].

У художньому баченні шістдесятників травма дитинства, спричинена війною, замінила героїко-трагічну інтерпретацію військового досвіду як початкової точки для деконструкції офіційної військової ідеології. Нове покоління митців, чиє дитинство припало на воєнні роки, показує пережитий психоемоційний досвід у літературі. Я. Розумний, говорячи про шістдесятників, стверджує, що «всі вони почали писати приблизно десять – п'ятнадцять років після закінчення війни, що, згідно з висновками сучасної психології, є часом, коли в учасника або свідка будь-якого насилля чи психічного потрясіння оживає післятравматична “опізнана тривога”» [52, с. 36].

Письменники-шістдесятники загалом активно звертались до проблем духовності, внутрішнього світу людини, сенсу її існування, що спричинило зацікавлення проблемою дитинства, дитинного погляду на світ. Відтак проблема дитини й тема дитинства стала доволі поширеною в письменницьких колах. Народжувалася принципово нова література для дітей без декларацій і гасел, соцреалістичних регламентацій і канонів [див.: 11].

Письменники-шістдесятники, зокрема досліджуваний у роботі Євген Гуцало, а також Володимир Дрозд, Григій Тютюнник, Віктор Близнець та інші також розбудовують міф війни, і тепер у ньому функціонують: українське село часів окупації «як простір відсутності вибору та перспективи на майбутнє», «неповна родина» [34, с. 340] тощо.

Дегероїзація воєнного досвіду в Євгена Гуцала та інших шістдесятників відбувається паралельно з віковою й гендерною

диференціацією воєнного міфу. І. Захарчук зауважує, що «зміщення семантичного центру від сприйняття дорослої людини до світу дитини й підлітка оголило драматичний вимір воєнного досвіду, що увійшов у культурну свідомість, змінивши цілісну картину презентації пам'яті про війну» [34, с. 343]. Як зазначає дослідниця Т. Качак, «дискурс дитинства – концептуальна основа літератури, адресованої дітям, та тієї, що увійшла до кола дитячого читання. Сучасна українська проза для дітей актуалізує низку моделей текстуальної реалізації дискурсу дитинства. Письменники звертаються до тем і проблем, які пов'язані з раннім періодом життя людини і хвилюють сучасних читачів; розгортають образи дітей-героїв, використовуючи як реальний, так і вигаданий часопростір; вибудовують авторську позицію, обираючи погляд на світ очима дитини чи дорослої людини» [38, с. 1-2].

Шістдесятництво (як культурно-мистецький рух) суттєво вплинуло на розвиток української літератури, формуючи нові підходи до відображення реальності й осмислення людського досвіду. Це оновлення світогляду та цінностей, попри обмеження радянської доби, знайшло відображення в творчості багатьох письменників, зокрема в їхніх творах різної жанрової спрямованості. «Привнесені шістдесятництвом нові аксіологічні, онтологічні, ідеологічні настанови, попри існування в радянську добу більших чи менших самообмежень, знайшли вияв в оповіданнях, новелах, повістях письменника різної тематичної спрямованості. Дитяча проза, твори сільської і навіть військової сюжетики автора позначені ліризмом, філософською глибиною, поглибленим психологізмом, увагою до розмаїття характерів, станів людської душі, духовного досвіду, народним світоглядом, поетизацією сільського побуту, переживанням краси природи» [14, с. 174].

Особистий досвід дитини війни мав вагомий вплив на творчість письменників-шістдесятників, він став своєрідною психологічною базою, яка взаємопов'язує вже усталені стереотипи зображення війни у літературі, тобто впровадження свідомості та сприйняття героя-дитини підкреслюють ті

моменти, які випадають із сприйняття світу дорослої людини. А. Тараненко зазначає: «Концентруючись на контакті дитини-індивіда з воєнними, повоєнними реаліями, автори художніх творів відтворювали героїзм, рішучість, безстрашність, саможертвовність персонажів, що унаочнюється місткими авторськими акцентами на внутрішній рефлексивності. Такий ракурс зображуваних подій зазвичай базується на власних відчуттях, пам'яті письменника, а глибока реалістичність, гранична відвертість допомагають їм розкрити справжнє «Я» дитини в непростих життєвих обставинах. Прозаїки нерідко випробовують на міцність духовний світ особистості, художньо орієнтуючись на споконвічні морально-етичні настанови» [59, с. 191]. В одному із інтерв'ю, опублікованому на сторінках «Літературної України», В. Близнець висловив значущу для себе ідею: «...важливо, повертаючись до того часу, зрозуміти для художника одну річ – в яких історичних умовах, грізних і важких умовах, формувалося це покоління, що воно взяло в той час у свій характер сильного і доброго. Сильне, на мій погляд, – це здатність переносити труднощі, наполегливість, моральний і духовний максималізм, працьовитість, яка була нам у дитинстві прищеплена, а ще – людська солідарність... І це для мене важливо в образах дітей того часу. Це ж я хотів показати в “Мовчуні”. Важливий для мене цей образ, бо мені здається, що це обличчя певною мірою цілого покоління» [56, с. 63].

Для творчості Євгена Гуцала характерним є також «виразно окреслений антимонументалізм... Погляд на світ дитинними очима, прикметний для його ранньої (і не тільки ранньої) новелістики, давав змогу уникнути того робленого пафосу, ідеологічної заданості, з якою не могли розминутися творці осяжних “соціально значимих” літературних конструкцій» [35, с. 262]. Образи дітей, дитинства, обпаленого війною, відіграють позитивну роль у прозі митця для кращого розуміння картини тогочасної повоєнної дійсності та й сьогодення. Герої-діти генерують у творах Євгена Гуцала, як і у творах інших шістдесятників, «імпульс другого прочитання війни», війни очима дитини. М. Слабошпицький писав: «З їхньої

загостреної лихом пам'яті прийшла в нашу прозу страхітлива фактографія окупаційних днів і ночей. Читаючи “Облогу” й “Климка” Григора Тютюнника, “Первінку” Миколи Вінграновського, новели Євгена Гуцала, “Землянку” і “Мовчуна” Віктора Близнеця, аж до фізичної пронизливості відчуваєш холодні, прибиті першими приморозками роси під босими хлоп'ячими ногами, переймаєшся безвиводним болем пораненої війною дитячої душі, вслухаєшся в тодішні, далеко не дитячі думки героїв, зігріваєшся невичавним теплом їхньої пам'яті про живих і мертвих батьків і вражаєшся моральним максималізмом, од якого вони не відступаються навіть у ситуаціях загострено екстремальних» [56, с. 57].

Нове покоління митців, чиє дитинство припало на воєнні роки, показує пережитий психоемоційний досвід у літературі. Євген Гуцало як один із шістдесятників у своїх творах також показував дійсність очима дитини. «Розвинута в численних дитячих образах, різноманітних за своїми характерами, художня рефлексія світу дитинства набуває розвитку в “дорослих” персонажах Є. Гуцала, визначаючи в них ідеальний полюс, фундамент особистості» [42, с. 55]. Нова генерація письменників внесла в українську літературу нові мотиви, нові образи-персонажі, що дало змогу побачити світ очима дитини, світ війни, болю, страждань і героїзму. Їхній внесок у літературний процес – неоціненний.

2.2. Внутрішній світ дитини війни у збірці «Пролетіли коні»

Уперше найвиразніше тема дитини і війни у творчості Є. Гуцала прозвучала в його збірці оповідань «Пролетіли коні» (1966). І стало зрозумілим, що, маючи дар в одному короткому епізоді чи одній художній постаті передавати духовну сутність особистості, цей автор взявся активно досліджувати й зображувати внутрішній світ дитини, травмованої воєнними реаліями. Тим більше, зважаючи на той факт, що спогади з власного дитинства самі надавали письменникові теми для його оповідань. Завдяки таланту ці, хоч і невеликі за обсягом, твори вирізнялись ліризмом, поетичністю, щирістю,

по-дитячому чесними оцінками людей, природи і всього, що оточувало маленьких героїв. У своїх оповіданнях Є. Гуцало подав цікаві психологічні портрети хлопчиків і дівчаток, підлітків, чиє дитинство минуло хоч і під час війни та повоєнних злиднів, але в гармонії зі світом природи і людей.

Г. Калантаєвська підкреслила, що, «незважаючи на атмосферу суворой реальності, більшість оповідань Є. Гуцала, історії й випадки з життя його маленьких персонажів наповнені не так драматизмом чи трагізмом, а чистотою почуттів, зворушливою відкритістю душ, добротою і дитячою мужністю не вимагати, дорікати чи засуджувати, а розуміти, допомагати, свято вірячи в минулість жорстоких життєвих випробувань» [36, с. 22]. Тим не менше більшість проаналізованих оповідань мають трагічний фінал, у якому сміх і радість дитинства перетікають у розчарування і смерть. До яких би підтем не звертався автор (чи то тема вчительської долі та дитячого подвигу в окупованому селі, як в оповіданні «Пролетіли коні»), чи ж то стосунки батьків і дітей («На Дніпрі»), чи взаємини дітей між собою («Зяблик», «Діти війни») тощо), але тлом кожного з них є пам'ять про війну і трагедію окупації. О. Караблєва чітко помітила, що всі герої письменників-шістдесятників (Є. Гуцала, Г. Тютюнника, В. Близнеця) «виписані дуже реалістично, вони опиняються в конкретних життєвих ситуаціях, в достовірному, а не умовно змодельованому часопросторі» [37, с. 382].

Серед героїв оповідань Є. Гуцала діти займають значне місце, попри свій незначний життєвий досвід, вони зазнали великих випробувань. Водночас діти володіють здатністю любити, дружити, жартувати, вигадувати, мріяти і навіть у буденності сірих днів бачити дива. Це діти, збагачені життєвою мудрістю, що стала результатом передчасного дорослішання, а їхній спосіб мислення часто виявляється більш раціональним, ніж у дорослих. Чимало юних героїв – сироти, обділені батьківською любов'ю, адже батько кожної такої дитини на фронті, а матері обтяжені щоденними турботами, злиднями, переживаннями в очікуванні «похоронок». Ці діти не по літах хазяйновиті,

людяні, здатні співчувати, спрагли до самоутвердження, їхні серця сповнені доброти і вони готові ділитися навіть останнім шматком хліба.

Особливе місце в галереї дитячих образів Є. Гуцала займають очевидці воєнних дій, партизанського протистояння, окупаційних порядків тощо. Це персонажі оповідань «Пролетіли коні», «З горіха зерня», «Нічний півень», «До батька», «Бель Паризьєн», «Діти війни», «Озброєні діти», «Зяблик» тощо. Так, старшокласники (оповідання «Пролетіли коні»), які здаються вчителю історії Івану Петровичу байдужими до проблем свого народу, створюють підпільну групу, таємно шкодять ворогові і врешті гинуть від рук карателів. Герой оповідання «До батька» не може стояти осторонь і ховатись, коли дорослі чоловіки – серед яких і його батько – мають намір не пропустити ворога, який відступає, спалюючи рідне село. Максим відчуває потребу допомогти воїнам і односельцям. Дівчинка Катруся з оповідання «З горіха зерня» добровільно вирішує провести сліпого Івана Петровича до партизанського загону, попри загрозу її життю. Герої-діти ледь не всіх оповідань автора демонструють недитячу серйозність, безстрашність та хоробрість. Незважаючи на свій юний вік, вони вже усвідомлюють відповідальність перед своїми рідними та односельцями.

Сюжет оповідання «Нічний півень» розгортається навколо двох хлопців: Івана та Грицюня (або ж це Коник-стрибунець – так його називає автор), які вирушили на пошуки корів, що їх «гнали од німців», але не встигли, бо «всі гурти розбомбили» [21, с. 44]. Хлопці, віддалившись від дому, вирішили зупинитись на нічліг і натрапили на покинуту хатину на обійсті лісника, де переховувався тяжко поранений червоноармієць, який вночі помер.

У цій невеличкій за обсягом історії автор глибоко розкриває характери дітей. Блукаючи осіннім лісом і мовчки розмірковуючи про їжу, хлопці намагаються підтримати одне одного. Менший «запобігливо-дружньо» заводить розмову про бджіл, вулики дядька Сави і його пастки для тхорів: «А ти бачив, як танцюють бджоли?» [21, с. 39]. Очевидно, що хлопчик не міг

довго мовчати, оскільки його цікавило все, що він бачив і чув. Грицюнь із цікавістю спостерігав за товаришем і радів, коли той йому відповідав. Спогад про довоєнне життя з недалекого минулого заспокоює, пом'якшує відчуття страху, самотності, катастрофи. Діти йшли, ведучи невимушену бесіду, яка на перший погляд відволікає від жорстоких реалій війни. Проте автор постійно, хоч і побіжно, нагадує про це: «Але після того, як на галявині побачили дерево, повалене снарядом, до відчуття самотності примішалось відчуття тривоги, небезпеки, які чигали на них на кожному кроці» [21, с. 39].

Побачивши солдата, хлопці не злякались, а молодше хлоп'я віддало пораненому останній шматок хліба. Такий вчинок свідчить про безкорисливість і доброту дитини, яка, сама не маючи що їсти, віддає останнє тому, хто потребує: «Коник-стрибунець витяг з-за пазухи скибку хліба. Коли в темряві його пальці торкнулись твердої гарячої долоні, то відчув, що й сам згорячів, зайнявся до самісінької маківки» [21, с. 44]. Коли солдат запитує хлопців, чи ж це матері послали дітей шукати корів, вони відповіли, що самі вирушили, а матері навіть не знають, де ті поділись. Грицюнь на це сказав: «А що ми їстимемо, коли молока не буде? – повторив, з усього видно, чийсь слова Коник-стрибунець» [21, с. 44]. Хлопчик, можливо й почув ці слова від дорослих, проте він дійсно хвилюється, що ж вони будуть їсти, бо знає, що таке голод. Діти співчують солдатові, обіцяють забрати з собою і вилікувати медом та молоком.

Характер Івана проявляється в епізоді, коли він знаходить червоноармійця зранку мертвим, але нічого не каже товаришеві, бо знає, як така звістка на нього вплине. Він відчуває, що мусить захистити малого Грицюня від переживань, хоча й сам злякався: «...руки й ноги не слухались, а все тіло задерев'яніло, стало неслухняне та неповоротке, як і язик у роті...» [21, с. 48]. Поведінка Івана демонструє вплив війни на психіку дитину, а саме як та змусила емоційно і психологічно подорослішати: «Зараз, поруч із Грицюньом, він здавався собі дуже дорослим, майже старим, і йти було важко, наче на плечах ніс прожиті роки і їхні злигодні. Й чим далі вони йшли, тим

більше хотілося вірити у свою брехню, вірити в те, що червоноармійця на стіні не виявилось, що той, відчувши полегшення, тайкома подався геть» [21, с. 49].

Як і Є. Гуцало, Г. Тютюнник у своїх оповіданнях неодноразово вказує на те, що повоєнні злидні й голодне існування передчасно зістарює як дорослих, так і дітей. В оповіданні «Перед грозою» Г. Тютюнник так говорить про головного героя: «Він приходив завжди смерком, по-старечому зморений, забрьоханий по плечі» [63, с. 44]. Спочатку і не зрозуміло, що такими словами автор описує дитину – хлопчика Василька, який мусить бути годувальником сім'ї.

Звертає на себе увагу й герой оповідання «Бель Паризьєн» – рудий хлопець-підліток, якого в селі називають Пекельником (бо «нічого не боїться»). І справді, хлопець не боїться брати в руки зброю, ба більше, він використовує її в господарських цілях, наприклад, щоб добути їжу (гранатою глушить рибу в ставку). Він, як і майже всі його ровесники, збирає цілий арсенал зброї, вибухівки, а також колеса від німецьких машин тощо, бо, як сам каже, «це ж самому доведеться все відбудовувати, бо мати нездужає... Якби сила була, то дерева носив би з бліндажів, але не подужаю» [21, с. 63]. Хлопець хазяйновитий, усе господарство звалилось на його плечі, бо «мати нездужає», а батька нема. Він сам викопав землянку, добуває їжу, щоб прогодувати себе з матір'ю: «Мабуть, звик бути самостійним, звик покладатися на свої руки та на свій розум, звик турбуватись про матір, якій, очевидно, несила турбуватися про свого сина» [21, с. 63].

Подібні епізоди прослідковуємо й у творах інших письменників-шістдесятників. До прикладу, в оповіданні Г. Тютюнника «Перед грозою» головний персонаж змушений ловити рибу, щоб він, мати та маленька сестра мали що їсти. Риба не клювала, а «Василько сидів біля сухої порожньої торбинки, уткнувшись головою в коліна. Йому думалося про те, що сьогодні у їхній хаті не світитиметься, бо немає риби, щоб чистити. А завтра на снідання не бути юшки, Поля плакатиме, мати піде на роботу не ївши і повернеться увечері з товстими набряклими ногами» [63, с. 48]. Цей епізод

демонструє нам головного персонажа як дорослу свідому особистість, яка прагне за будь-яку ціну врятувати від голоду дорогих йому людей. Прозаїк глибоко занурюється у внутрішній світ героя, детально описавши його психологічний стан, коли Василько зрозумів безвихідь від того, що не вдалось нічого спіймати. Відчувається хвилювання хлопця і почуття провини через те, що немає улову й мати з сестрою будуть голодувати. Василько готовий за усяку ціну, навіть голіруч зловити щуку чи в'юнів, аби тільки принести додому хоч якусь їжу. Цікавою видається думка дослідників О. Карабльової та З. Клименко про те, що саме в епізоді перебування Василька в річці «письменникові вдалося передати філософську глибину осягнення вибору героя. Тютюнниківська екзистенційна позиція нам видається співзвучною Сартрівській: приреченість людини бути вільною і самотньо нести на своїх плечах усю ношу світу» [37, с. 387].

Можемо провести паралель між Пекельником (оповідання Є. Гуцала «Бель Паризьєн») і героєм оповідання цього ж автора «Озброєні діти». Юрій Блажчук також збирає зброю і все, що знайде, тягне додому: «коли ввечері повертався від череди з поля, ніс в кишені якщо не патрони, то бодай вистріляні гільзи» [21, с. 83]. Мати лаяла хлопця, бо боялась тієї зброї, яку син усюди ховав і носив із собою, але Юрко без зброї навіть з хати не виходив: «йдучи до череди, Блажчук бере з собою не гранату, а німецький пістолет, де в барабані лежать патрони, мов жолуді» [21, с. 95]. Згадує про військові «трофеї» і безіменний герой оповідання В. Близнеця «Свято мого дитинства»: «вся наша вулиця перерита окопами, в степу стоять обгорілі німецькі танки, а в кожного з нас, у сільських хлопчаків, повно трофейних гранат і патронів – і в коробках, і в картузах, і просто насипано під лавою. Такі в нас були смертельні “іграшки”» [7, с. 404]. Можливо, такий потяг до зброї у дітей війни пов'язаний із відчуттям захищеності, яке дає ця небезпечна в дитячих руках «іграшка». Хлопці відчують потребу в самозахисті, адже війна посилила захисні інстинкти – вони не хочуть і не можуть дозволити собі почуватись беззахисними перед лицем небезпеки, яка може чатувати будь-де.

Прикладом може слугувати поведінка того ж таки Юрка Блажчука. Злякавшись, хлопець спочатку почав тікати. Але коли «схопив свою торбу і вже коли ген скільки відбіг од своєї череди, згадав за гранату. Згадав за гранату – і став мов укопаний. Повернулась відвага, чекав на радавських нападників...Пальці тримали нагріту від сонця, ребристу грудку гранати, якою він захищатиметься, і Юркові хотілося сміятися від радості...» [21, с. 94]; «...та й замашна німецька граната в торбі, а з гранатою зовсім надійно» [21, с. 91]. Напевно, таким чином автор наголошує на тому, що ці діти відчували потребу в самозахисті, що свідчить про травматизацію особистості. Психологиня О. Соловей зазначає, що поява страхів «є першою реакцією на пережитий стрес. Ці страхи спричинені потребою уникнути повторного переживання загрозливої події» [див.: 57]. Тобто: побоювання за власну безпеку, а звідси й патологічна потреба в самозахисті пов'язана з бажанням уникнути певної загрози. Також психологиня констатує факт, що діти з посттравматичним стресовим розладом відчують втрату контролю над своїм життям, а це «породжує ефект, коли діти хапаються за все, що можуть контролювати» [див.: 57]. На нашу думку, зброя, яку герої-діти в творах Є. Гуцала, Г. Тютюнника, В. Близнеця збирають і постійно носять з собою, – це один із виявів ПТСР. Такі дії вказують на те, що дітям здається, ніби завдяки зброї вони можуть контролювати, як мінімум, свою безпеку. Тобто, якщо зброя може вбивати, то вона може й захищати, а це дає відчуття контролю.

Незважаючи на потяг до військових трофеїв, судилося загинути Юрію Блажчуку разом із подругою, підірвавшись на міні. Можливо, автор мав на меті показати, що зброя, яка надавала відчуття фантомної безпеки героям, і призвела до трагічних наслідків.

Т. Качак вважає, що «повнота та вичерпність художньої реалізації моделі втраченого дитинства (і в той же час авторського дитинства) забезпечують жанрова форма, трагічно-драматичний пафос, сконденсований художній час і простір, наратив сповідальності, реалістичний метод зображення дійсності із використанням постмодерних практик письма

(фрагментарності, потоку свідомості, елементів колажу снів та марень)» [38, с. 310]. Такий «потік свідомості», чи то, радше, спогади про пережите не полишають жодного з героїв, вони поглинають їх, вводять у стан заціпеніння, занурюють у транс. Нілі (оповідання «Бель Паризьєн») постійно, ніби наяву, бачиться одна і та сама подія: «...вчора йшли з матір'ю по шляху. І раптом стала, і раптом вуха затулила, і вся перестрашена. Мати до мене, нічого втямити не може...А я все отямитись не можу. А в моїх вухах все ще крик стоїть. Отой давній крик, коли тітка Несвітайлиха несла на руках убиту дитину...От ішла я по дорозі з матір'ю – й зненацька цей крик чую. Неначе справді хтось кричить, і не давно, а зараз» [21, с. 73].

Дитячі душі болісно реагують на війну і протестують проти її жорстокості. Так, Ілько (оповідання Г. Тютюнника «Сито, сито») розуміє трагізм обставин, коли в кожній сім'ї чекають на повернення батьків/чоловіків з пекла війни. Хлопчик усвідомлює, що жінки приходять поворожити до його матері, щоб знайти тимчасову розраду для душі й дізнатись, чи живий солдат, чи повернеться додому. Саме від Ілька залежить – піде жінка з надією, чи відчаєм. Хлопчик від природи довірливий і співчутливий, тому намагається вселити надію в зранене жіноче серце. Риси дитячої психології можемо прослідкувати у використаному автором внутрішньому монологі, який глибоко розкриває індивідуальність героя: «Сито, сито! Ти святу муку сієш... А де наш тато? Скажи мені правду... Святу правду...» [63, с. 75]. Ці слова свідчать про переживання дитини, тугу за батьком. Те, що хлопчик промовляє ці слова на підсвідомому рівні, крізь сон, можна трактувати як непрямий спосіб висловити страхи, сумніви, переживання, душевну муку, а також про емоційну вразливість.

Як зазначає Г. Калантаєвська, «діти у творах письменника прагнуть у всьому наслідувати дорослих, що в умовах злиднів і бажання вижити набуває часом трагікомічного забарвлення» [36, с. 22]. Так, в оповіданні «Озброєні діти» хлопчики-підлітки заради одягу і харчів готові приставати у прийми до солдаток і вдів та ще й обговорюють це між собою: «...Васько набивався в

прийми до Мотрі. Мовляв, як вона в лавці робить, то за нею не пропадеш – і крам водиться, і галоші, і цвяхи...» [21, с. 96]. Психологи пояснюють це тим, що «для підлітка наслідування нерідко має на меті уподібнитися до значущого іншого (дорослого чи однолітка) або повторити узагальнені стереотипи поведінки, які проявляються в тому чи іншому середовищі /.../, засвоєння норм і цінностей відбувається у старшокласників в основному за допомогою свідомого аналізу життєвої позиції значущих для них людей» [41, с. 6]. Тобто розуміємо, що, наслідуючи, підлітки намагаються бути схожими на важливу для них людину або ж відповідати поширеним у певному соціальному середовищі стереотипам поведінки, що характерні для їхнього оточення.

Ігри, в які грають діти, часом набувають зовсім недитячого значення. Вони розігрують сценки, коли листоноша приносить листи з фронту, похоронки. При цьому, кому який лист дістанеться, вирішували реальні обставини. Діти в деталях намагаються відтворити міміку, жести, інтонацію своїх матерів. Хариті («Діти війни») вже не вперше доводиться отримувати звістку про батькову смерть на фронті. Ця гра змушує дівчинку знову й знову переживати батькову загибель, травмує її, доводить до розпачу. Однолітки цього не розуміють, і коли Харитя просить більше не давати їй похоронку, Огірчук (хлопчик, що грає роль листоноші) відповідає: «Кому ж? У них не повбивало, а твого батька вбило. Як же ми тоді гратись будемо?» [21, с. 83]. Такі слова злять дівчинку і знову ятрать її душу.

Часом ігри «у війну» призводять до трагічних наслідків. В оповіданні «Зяблик» діти настільки захопились стратою Гітлера, що втопили свого друга. Вони прив'язали до шиї камінь і кинули хлопця у воду. Інколи свою ненависть до ворога діти переносять на своїх ровесників. Дарка і Павло («Дядько Олекса») страждають від цькування однолітків через те, що їх батько-поліцай знущається з односельців. Ровесники називають їх «цуциками», а Павла б'ють лише за те, що він «мимо іде». Брат з сестрою готові втекти світ за очі від цієї ганьби і ненависті, на яку дітей прирік батько. Із психологічної точки зору, така поведінка сусідських дітей також вказує на посттравматичний стресовий

розлад, адже гнів – це один із його проявів. О. Соловей каже, що «оскільки діти не можуть спрямувати свою злість на безпосередніх винуватців, тобто на джерело загрози, вони часто спрямовують її на тих, хто поряд: однокласників, сусідів, відсутніх батьків» [див.: 57]. Тобто діти відчують гнів і обурення на поліцаїв, німців, Гітлера, але спрямувати на них цього, звісно ж, не можуть, тому спрямовують на Дарку і Павла (дітей поліцая), Зяблика, що виконував роль Гітлера в грі у війну, захопившись настільки, що справді повірили, ніби вбивають диктатора.

Є. Гуцало у своїх творах надає вагоме значення атмосфері, яка зазвичай натякає на трагічний фінал. Атмосфера очікування трагедії простежується в оповіданнях «Озброєні діти», «Зяблик», «Бель Паризьєн». Відомо, що природа у творчості письменника часто виступає додатковим персонажем і саме вона надає творам емоційного забарвлення. Так, природа натякає на трагічний фінал в оповіданні «Бель Паризьєн»: «Роздушені зелені голочки запахли тривожно й збудливо. Все ще сялились ясні, свіжі краплини, тремтіли вітті кущів» [21, с. 78] і герої підірвалися на міні. Тенденцію використовувати описи природи для створення необхідної атмосфери помічаємо й в оповіданнях Г. Тютюнника. Природа у творах письменника також відіграє важливу роль, і завдяки уважності автора до деталей можемо спостерігати таку ж атмосферу очікування трагедії, як у Є. Гуцала. «Заходило сонце, мінялося барвами небо: то жовтогарячими, то густо-червоними, доки не загускло у німій вечоровій прозелені. І вже не видно було чорної зграї над пшеницями, чувся лише далекий тривожний гелгіт» (оповідання «Перед грозою») [63, с. 44-45]. Певним градаційним паралелізмом у зображенні стану природи та поведінки героя, який приречений на невдачу (крючок і поплавок загублені), автор поступово посилює напругу, що веде до трагічної розв'язки. Видається цікавим, що такий опис автор подає ще в зав'язці оповідання, тобто початок твору задає загальний темп та атмосферу, завдяки чому читач перебуває в постійній напрузі.

Твори як Є. Гуцала, так і Г. Тютюнника рясніють художніми деталями. Доречно згадати слова А. Гурбанської щодо правдивого змалювання дійсності, доцільності кожного вживаного слова Г. Тютюнником: «За допомогою художньої деталі Гр. Тютюнник уміє не тільки інтенсифікувати переживання ситуації чи виразити ідею, а й одним штрихом відтворити стан душі героя, його характер» [17, с. 91] й умови життя загалом.

Зі щемом читач сприймає художні деталі портрету героїв-дітей з оповідань письменника («Перед грозою», «Смерть кавалера»): «Василько знайшов у запічку важкі од латок штанці, велику засмальцьовану гімнастюрку – батьків подарунок із фронту – і став одягатися. З вивороту в штанцях було стрьопів, пальці щораз зачіпалися за них» [63, с. 44]; «Їгорько /.../ спочатку понатягав старі безп'яті шкарпетки так, щоб не виглядала боса нога /.../ тоді обгорнув онучі поверх черевиків і обмотував їх обривками» [63, с. 57]. Із опису вкотре стає зрозуміло, що злидні та голод торкнулись кожної сім'ї, що дитина змушена одягати старі зношені полатані штани, «безп'яті шкарпетки» і радіти «засмальцьованій» батьковій гімнастюрці, сприймаючи її як подарунок.

Таким чином, можемо зробити висновок, що письменники не відвертають погляду від непривабливих картин злиднів, а навпаки, детально змальовують одяг, взуття, зовнішній вигляд обділених долею дітей.

Характерним для письменників періоду шістдесятництва є використання прийому ретроспекції. Зокрема, В. Близнець у своїх оповіданнях часто вживає слово «пригадую», оповідаючи про події повоєнного дитинства, цим самим занурюючи читача в атмосферу твору і так змушує «пригадувати» разом з ним. Г. Тютюнник використовує його як засіб зображення життя героїв своїх творів, щоб показати контраст між довоєнним та повоєнним злиденним життям людей. Побачивши «кубельце від коров'ячої ратиці» [63, с. 44], яке зашкарубло від давності, Василько (герой оповідання «Перед грозою») згадує корову, яка була в них до війни: «чув, як молоко цвіркало в дійницю...Мати цідила молоко крізь білий чистий полотняний

рушник і набирила кухлик йому. Воно шумувало, лоскотало ніс, на губах залишались теплі бульбашки і лопались...» [63, с. 44]. На противагу такій ідилії, що виникла перед очима хлопця, він пішов їсти учорашній борщ, який «устоявся, зверху була тільки чиста вода, а насподі чорніло усіляке зілля» [63, с. 45]. Так за допомогою контрастного опису автори показують життя людей в голодні повоєнні роки. «Дихотомія щасливе/нещасливе ще більше увиразнює центральну тему твору» [38, с. 308].

Незважаючи на всі біди, що випали на долю юних героїв Є. Гуцала, вони все ж таки живі, добрі, співчутливі, перед лицем небезпеки безстрашні й здатні на самопожертву, а перед серйозними випробуваннями забувають про сварки і віддають останнє, що мають. Постаті дітей із оповідання «По колоски» виступають ще одним прикладом в галереї привабливих і щирих дитячих характерів. «По колоски» – спогад «ліричного героя про голодне літо 1947 року та про зворушливу приязнь дітлахів, змушених крадькома від колгоспного бригадира визбирувати по стерні загублені колоски» [36, с. 27]. Дівчинка Маруся разом з безіменним героєм оповідання та іншими дітками згадують довоєнне життя, коли було вдосталь білого хліба, який їли щодня, і «довгі, з дірочками всередині, цукерки, що м'ятою пахнуть» [21, с. 204]. Не вірять діти, дивуються, чи й справді таке було, і «замовкають, бо й не уявляють, що таке шоколад. Мабуть, це щось солодше, ніж звичайні цукерки» [21, с. 204]. Наратор згадує: «Перед моїм зором постає замуроване кригою вікно, нагріта диханням голуба ополоночка в білий світ: в тому білому світі зима й війна...» [21, с. 204].

Оповідання дуже чуттєве, здається, ніби через оповідача з читачем говорить сам автор, пригадуючи своє життя в умовах війни. В долях, поведінці, зовнішності цих дітей немає нічого незвичайного, але зворушує спільна для всіх риса – підтримувати й співчувати. На наш погляд, значущим є епізод, коли Маруся, голодна, кволим голосом каже: «У моїй торбці було яблуко для тебе. Не могла зважитись, щоб віддати...» [21, с. 204]. По одному яблуку було в торбці кожної дитини, Маруся, побачивши, що торбу її друга, в

якій були назбирані колоски і якась їжа, відібрав бригадир – подарувала своє яблуко. Яблука згадуються у творі неодноразово і їх можна трактувати як символ чистого дитячого почуття і дружби. Автор вкотре переконує читачів, що жодні випробування не можуть знищити в дитині її глибинну суть. Завдяки таким епізодам розкривається глибокий психологізм дитячого образу, в якому щирість в ставленні до людей, навколишніх подій просто вражає. Слушно зауважує А. Гурбанська: «Письменники-шістдесятники орієнтувалися на моральний абсолют, вони протиставили зовнішньому аспекту зображення трагедії втраченого на війні дитинства внутрішній, психологічній. Розцінюючи сутність вічних категорій (добро, пам'ять, совість, любов) як своєрідний вид духовної енергії людини, вони опредметнюють їх такими сюжетними ситуаціями воєнного та повоєнного лихоліття, що ілюструють духовну силу» [18, с. 94].

Дитячі образи, що живуть на сторінках оповідань шістдесятників, є яскравим утіленням складної реальності воєнного дитинства (як би парадоксально це не звучало). Автори (Є. Гуцало, В. Близнець, Г. Тютюнник) через своїх героїв розкривають вплив зовнішніх обставин на формування особистості, показуючи, як воєнні події та їхні наслідки не лише відбирають дитинство, але й накладають на дитячі душі тягар дорослих переживань. Є. Гуцало майстерно передає внутрішній світ дітей, які, залишаючись вразливими та щирими, намагаються знайти опору в складних життєвих обставинах, що нерідко призводить до психологічних змін. У творах Г. Тютюнника діти змушені стикатися з жорстокістю війни, яка вимагає від них зрілості, що виходить далеко за межі їхнього віку. Характери формуються під впливом важких випробувань, які загартовують їхню волю, але водночас залишають глибокі рани на душі. В. Близнець так само акцентує увагу на тому, що важкі соціальні умови післявоєнного періоду змушують дітей передчасно дорослішати, беручи на себе відповідальність за родину та власне виживання.

Кожен з названих авторів вніс у літературу свій унікальний погляд на дитинство, показав, як війна і злидні спотворюють звичний хід життя,

змушуючи дітей втрачати свою безтурботність. Водночас ці герої демонструють дивовижну силу духу, здатність до співчуття та самопожертви. Ці твори не лише документують важкий період історії, але й закликають до розуміння того, що війна і пов'язані з нею випробування мають далекосяжні наслідки для дитячої психіки й молодого покоління загалом.

2.3. Творчість як спогад про війну: збірка «Співуча колиска з верболозу»

Збірка «Співуча колиска з верболозу» була написана Є. Гуцалом у другий період його діяльності – між творчим злетом, який припав на «хрущовську відлигу», та періодом творчості в незалежній Україні. Видана 1991 року, вона складається з оповідань, які об'єднані тематикою та образами. Кожне оповідання збірки можна сприймати окремо як цілісно завершене. Так, новели «На річці», «У весняному лісі», «Бабина хата під стріхою», «Криниці», «На зелені святки», «Біля школи» тощо можна сприймати окремо, але водночас вони є частиною одного завершеного твору.

У центрі уваги автора – мешканці села Овечаче, що знаходилось дуже близько до місця бойових дій періоду Другої світової війни. Автор знов не зраджує своєму стилю. Головні герої – баба Ликора та її онук (імені не згадується), який виступає оповідачем. Очіма малої дитини показано події, що відбуваються, саме через цю дитячу свідомість оцінюємо та осмислюємо поведінку і вчинки героїв. Дитина і війна, війна і дитина – поняття несумісні. М. Слабошпицький так писав про цю збірку: «Через окремі епізоди й конкретні деталі автор показує трагедію народу, не цураючись ані високого, ані болюче-страшного, навіть того, про що мовчали протягом майже п'яти десятиліть. Дійсність українського села у часи фашистської окупації показано очима дитини, але душевний досвід, набутий у тих умовах, безперечно, сприйнятніший для читача, що стоїть на порозі зрілості» [13, с. 426].

Жанрова специфіка книги визначається її підназвою «окупаційні фрески», даною самим автором. О. Єременко аналізує і розмірковує над

асоціативним рядом, який виникає в свідомості від трактування поняття «фрески», і пише: «Що ж ми очікуємо від фресок? Яскравої свіжості барв, невимушеності, але водночас унормованості композиції, умовності й епічності» [30, с. 6]. На думку науковиці, саме такий зміст уклав Євген Гуцало в термін «фрески» при визначенні жанру. Однак епітет «окупаційні» змінює наше розуміння і змінює настроєвий та смисловий зміст, адже письменник зображує зовсім не позитивні реалії життя, він показує жахливі реалії буття людей у воєнний час, перед читачем – неоднозначне полотно життя в розпал фашистської окупації. «Окупаційні фрески – це ті картини життя, які назавжди залишились у пам'яті ліричного героя-дитини» [15, с. 462]. Наївна і чиста дитина вірить, що батьки повернуться з «пекельного вогню». Кожне оповідання, можна навіть сказати, кожна фреска має визначену структуру: початок – розвиток події, який зазвичай тривалий, – раптова драматична кульмінація – розв'язка. Власне, така структура характерна для типової новели, такими є фрески: «На річці», де картина ранку на річці, спостереження за качками переривається пострілами; оповідання «Тітка Секлета з коровою і літак», у якому баба Ликора разом з онуком ховаються від бомбардувань із німецького літака; фреска «Онися, онука дідова», де внука зрадила своїх, стала «підстилкою німців», тощо.

Н. Горбач стверджує, що «книга має ретроспективну спрямованість, основну частину фресок можна співвідносити з новелами-спогадами, причому на час розповіді нарація мовби роздвоюється. З одного боку, наратор – він же головний герой – залишається дорослою людиною, яка переповідає та аналізує свої дитячі почуття, але з іншого – ми дивимося на світ очима саме тієї маленької дитини, онука баби Ликори» [14, с. 428]. Характерним для створеного Є. Гуцалом, власне, є те, що наратором виступає дитина, і всі події, що відбуваються на сторінках оповідань, висловлюються через сприйняття дитини. У цьому випадку автор використовує оповідь від першої особи, а особливістю такої форми нарації у Є. Гуцала, за визначенням дослідників, «є ототожнення наратора з головним героєм» [43, с. 110].

У жодній новелі нема вказівок на вік дитини, можемо лише здогадуватись через спосіб мислення. Хлопчик і сам не знає, скільки йому років: «Скільки мені років? Не знаю і не думаю, скільки мені років, бо й не відаю, як про це думати» [23, с. 14]. Спираючись на психологічну літературу, яка стосується поведінки дитини в екстремальних ситуаціях, можна зробити висновок, що, ймовірно, вік хлопчика приблизно 7-8 років. Так можна стверджувати, звернувши увагу на те, як дитина переживає травматичні для психіки обставини війни і смерті. Нав'язливі сни, в яких виявляються страхи і переживання дитини, супроводжують хлопчика постійно (з цим допомагає баба Весна), а це властиво для дітей віком від 6 до 8 років. Смерть дитина сприймає як нежиттєздатність тіла, що також властиво для дітей такого віку. Беручи до уваги деталі твору, де баба Ликора просила онука принести води з криниці, можна також здогадатись про приблизний вік хлопчика, адже варто врахувати вагу відра з водою і дитина якого віку могла б його принести. Зважаючи на все це, можна зробити припущення про саме такий імовірний вік нашого героя.

Багато речей, які бачить онук баби Ликори, ним не розуміються, але розуміється головне: що йде війна, яка нищить людські життя, вбиває не тільки людей, але й усе людське. Так, у новелі «Червоний півень» автор показує, як нищать усе добро, яке є в людській душі, війна та тюрма. Павло Голоха повернувся з тюрми, злий на все село, здав свою жінку німцям за те, що вона «партійна вчителька». Персонаж пишається тим, що зраджує своїх, бо нібито і його зрадили. З цього приводу він заявляє: «Тепер мене в Турбів заберуть до самого бургомінстра. Тепер я у німців рідніший за свого, так що начувайтесь» [23, с. 151]. Односельчани згадують, що цей чоловік колись був дуже доброю дитиною, як і його батьки, але «він по тюрмах озвірів так» [23, с. 79].

Власне, в оповіданні очима дитини відкривається катастрофізм війни. У кожного з мешканців села своя історія, кожен живе з наслідками війни. Як-от наратор – онук баби Ликори, батьків якого забрала війна. Обличчя своєї

мами дитина навіть не пам'ятає, все, що в нього залишилось, – це образи батьків, які він бачить у снах. Для дитячої душі надто важко сприймати весь такий трагізм, навіть баба Ликора це розуміє і каже: «Бо пам'ять маєш таку, як цідилок...Усе пропускає твій цідилок, не тримає...Ото ще ж і баба Весна помагає з твоїм цідилком, щоб менше горя там осідало, бо де ж це видано – таке видержати дитячій душі» [23, с. 151]. У збірці серед інших є ще один герой-дитина – Тарапатий, його батьків також забрала війна, він мусив подорослішати дуже рано, адже сам повинен виживати, про нього нема кому піклуватись, він «все по людях». Тарапатий вірить, що батьки повернуться, і не хоче вірити, коли кажуть, що бачили, як їх, побитих, забирали німці. В оповіданні «Зеленіє віковичний дуб» дядько Тилимон розповідає дітям (онуку баби Ликори й Тарапатову) історію про «Марусьчин дуб»: «Усе під пісню вішають і вішають на гілляках. Одного – білого, а другого – червоного, одного – білого, а другого – червоного. І на вішках і на мотузках вішали. Весь дуб – у білих та в червоних...» [23, с. 19]. Дитина не розуміє, про що говорить дід Тилимон: «Я слухаю – й не можу втямити: хто така Маруська? Яких червоних та яких білих ота Маруська на віжках та на мотузках вішала на гіллі?» [23, с. 19]. Страх дитини добре показано і в оповіданні «Тітка Секлета з коровою і літак». Летить літак над Овечачим, чуються постріли, стрільба з неба. Страх не стільки за себе, а за бабу Ликору, онук боїться, що бабу вбило, добра дитяча душа надривно переживає за життя єдиної рідної йому людини: «Бабо! – кричу страшно, бо що, коли її вбило?» [23, с. 31]. Дитина зростає в постійному очікуванні пострілів, в постійному страхові, про що свідчить цитата: «Над нами реве літак, цього разу неймовірно довго реве», «цього разу» – слова ще раз це доводять. Героя-дитину показано як надзвичайно сильну особистість, хоч іще зовсім малу, щоб розуміти весь трагізм буття. Разом з тим сили в маленькій душі більше, ніж у багатьох дорослих.

І хоч герой збірки – дитина, але чи так це з точки зору психологізму? Дитина його віку має гратись, розважатися з друзями тощо, але жодного разу ми не бачимо дитини як такої. Хлопчика оточують дорослі люди, з дорослими

проблемами, поглядами, думками, від них він бере все, що знає, і тому сприймає життя як дорослий. Мабуть, ігри не так цікавлять хлопчину, адже війна відібрала право на безтурботне життя. Зростання серед дорослих привчило його бути зосередженим, спостерігати, думати, страждати разом з іншими та співпереживати. Історії баби та інших жителів села цікаві для нього, хлопчик переосмислює їх і робить власні висновки. Дитину цікавить зовсім не те, що мало б цікавити дітей його віку. Хоч хлопчик і не розуміє багато з того, що чує, але можна говорити про те, що психологічно він старший, ніж є насправді. Подібні екстремальні ситуації прискорюють дорослішання дитини, засвідчують несумісність понять «війна» і «дитинство».

Власне, кожен мешканець села Овечаче розуміє трагізм війни по-своєму, на рівні свого життєвого досвіду. Скажімо, Фрося з однойменної новели нівечить свою вроду, бо не хоче, щоб з неї познущались німці, і каже до матері: «Від вас моя врода, від вас, дякую, але що ж мені робити, коли такий світ настав?» [23, с. 29].

Є. Гуцало показує глибину душі дитини, що характерно для нього як для представника покоління шістдесятників. Герой переживає, співчуває разом з іншими: «І так мені стає жаль дідового коня, що сльози в три струмки знагла котяться з моїх очей» [23, с. 220], «мене душать сльози. Хоч я ніколи не чув, ніколи не бачив цього замордованого Миколу Очеретного» [23, с. 208]. Дитина виражає щирі емоції від почутих розповідей баби Ликори, її лякає війна, адже стільки болю вона несе людській душі. Дитина здатна помічати і відчувати те, що не завжди здатні бачити навіть дорослі. З одного боку, вона живе в атмосфері постійної напруги, але водночас зростає серед прекрасної природи та добрих людей. Хлопчик прислухається до звуків довкілля, придивляється до рослин і дерев. Недарма у збірці «Співуча колиска з верболозу» стільки пейзажів, вони допомагають краще передати духовний світ героя-дитини. У новелі «Зеленіє віковичний дуб» хлопчик роздумує над величчю дерева, яке мало не дістає неба. Око дитини помічає те, чого не помічає око дорослого. О. Єременко зауважує, що ця новела «побудована на

унітарному візуальному образі-символі, що постає в уяві центрального персонажа у міфічній функціональності» [30, с. 7]. Помічати прекрасні речі навколо хлопчика вчить баба Ликора, яка навчає його своїй життєвій мудрості. В оточенні дорослих хлоп'я вчиться спілкуватись, розуміти людську душу і вчинки, вчиться розрізняти добро від зла, правду від брехні, росте справедливим та чесним, робить власні висновки від пережитого та мириться з тими життєвими обставинами, які випали на його долю.

Прозаїк вводить у твір навіть образи біблійних персонажів, що ніби накладаються на образи літературних «відповідників». Так, баба Ликора порівнює душу онука з чистим янголом, а хлопчик, у свою чергу, порівнює свою бабу Ликору з Божою Матір'ю, яка має на голові німб, бо баба оберігає його, як Божа Матір оберігає свою Дитину і всіх людей. В уяві хлопця з'являється картина: «Багато куль, випущених невідомим воїнством, летить у Божу Матір і в якесь інше воїнство, що видніє за нею, та Божа Мати відслоняє та відгортає ті смертельні кулі всемогутнім порухом руки» [23, с. 75].

З точки зору психологізму, життя в атмосфері постійних обстрілів, втрата сім'ї глибоко відобразились на психіці дитини. Незважаючи на те, що хлопчик росте сильною особистістю, не можна заперечувати факту, що війна залишає свій відбиток на його психіці. Герой не говорить про те, що відчуває, але це виявляється в його поведінці на рівні підсвідомого. Психологи зазначають, що в дітей, які перебували в екстремальних ситуаціях чи пережили травматичні події, відбуваються зміни емоційно-вольової, цілісно-мотиваційної та когнітивної сфери в перші 6 місяців після отримання травматичного досвіду, і у них часто зустрічаються такі симптоми, як «симптом повторного переживання (90,7%) – нав'язливі думки про травматичну подію; стереотипні сни; часті емоційно-розфарбовані спогади; при цьому їх зміст стосується не лише травматичної події, а й ситуацій, що пов'язані з відривом від сім'ї (лікування, операції, церемонії поховання тощо)» [50, с. 38].

Таку поведінку помічаємо і в нашого героя-дитини. Хлопчика постійно турбують нав'язливі сни, в яких він переживає ту чи іншу помічену чи почуту подію. Він бачить страшні та дивні картини, пов'язані зі знайомими йому людьми. Так, новела «Чого тільки немає на віковичному дубі» оповідає про дивний сон хлопчика, де він бачить незрозумілі і страшні речі на віковичному дубі: «А трохи далі поміж рясного жолуддя, такого великого, мов гарбузи, видніє і не жолудь білий, а біло-сива усміхнена голова Павла Голохи!.. Голова сміється, усміхнені губи хочуть сказати щось, але не кажуть, тільки сміються мертвим усміхом. Я хочу відірвати погляд від усміхненої голови – й не можу, така дивна й страшна сила в мертвої усмішки Павла Голохи» [23, с. 258]. Хлопчині страшно, хоч він і не каже про це, лише «стогін виринається з грудей» [23, с. 259]. Фахівець із психології зазначає, що дитина, яка живе в умовах війни, відчуває постійне виснаження і не відчуває себе в безпеці. «Сильне фізичне та психічне виснаження призводить до звуження свідомості, дитина живе наче уві сні, не сприймаючи всіх реалій навколишньої дійсності. Дитина, яка знаходиться в умовах військових дій, знаходиться в умовах реальної екзистенціальної загрози й не може відчувати себе затишно. Постійний стрес, який вона переживає, призводить до нервової напруги, страху смерті тощо» [50, с. 37]. Така поведінка дитини також проглядає зі сторінок збірки, адже хлопчик живе в страху почути постріли, побачити німецький літак, боїться, що втратить ще когось із близьких (єдину близьку людину – бабу Ликору). Хоч він не говорить про це вголос, але через його вчинки, думки можемо відчути цей страх. Це те, що ми називаємо внутрішнім мовленням.

В очах хлопчика світ постає відносно невеликим, село Овечаче – цілий світ для дитини, світ, де йде війна. Рідні місця, рідне село, знайомі люди та баба Ликора, яка замінила хлопчикові і матір, і батька. Баба Ликора любить онука всією душею і хвилюється, щоб війна не забрала її любе внука: «Ой, не хочу! Ой, не дам! Як же його порятувати?» [23, с. 152]. Хлопчик любить бабусю, глибоко цінує її та поважає. Як уже зазначалося, дитина порівнює її з

Божою Матір'ю, яка оберігає його, як може, від війни і недобрих людей. Та все ж варто сказати, що, як і кожній дитині, хлопчику не вистачає материнської любові, тієї ніжності й тепла, яких не завжди може дати бабуся. Згадаймо епізод з новели «У Забарі», де молодиця поклала дитині долоню на голову: «Її долоня на маківці моєї голови – наче ласкаве літепло. Здається, я тану душею від того літепла...І про одне лиш думаю: хай би не приймала забарська молодиця долоні з моєї голови, хай би гріла та гріла» [23, с. 166-167]. Дитина на фізичному рівні, не кажучи про психологічний, потребує тепла та ласки, горнеться до тієї, яка виявляє ніжність до нього. Тобто, хоч дитина має люблячу бабусю (з чим йому пощастило більше, ніж приятелеві Тарапатову), але, як і кожна дитина, хлопчик потребує любові матері та її присутності поруч. Війна забрала багато, і не тільки дитинство, але й батьків.

Глибинна сутність книги полягає в тому, щоб показати, що зло, спричинене війною, завжди причетне до людського життя, невідривне від нього, як і добро. Євген Гуцало не прагне приховати правду про страшні події, навпаки, він хоче показати її такою, як є, без перебільшень та приховування демонструє події, що відбувались на теренах України в першій половині ХХ століття: Голодомор, прихід нової влади, примусова колективізація, німецька окупація та Друга світова. Окремі з цих подій дуже суголосні із сьогоденням. Кожне оповідання письменника розгортає для читача нову сторінку тодішнього людського буття. Так, фрески «Поминки», «Божевільна», «Прокіп Дудка забалакав» розповідають про Голодомор 1932-1933 років та його наслідки. У новелі «Поминки» Корній Потуга зібрав селянок, щоб пом'янути своїх батьків, які загинули під час Голодомору, коли односельчани ходили «по людях із залізним щупом», забрали батька в тюрму за те, що захищав своє. Голод вбив і сестру Корнія: «Жде, і руки склала на грудях, а в неї отак із рота – цівочка тече. Акацієвий цвіт. Бо вже не було чого їсти, все ми поїли, й не було чого збирати – ні в полі, ні в городі, ні біля річки» [23, с. 201]. Сам же він гнів у тюрмі і, як сказав сам персонаж, «Та краще ніж у тюрмі зогнити – на фронт! Фронт когось і помилує, а тюрма – нікого!» [23, с. 199]. Так і Корнія

Потугу війна не пощадила, зробила з людини звіра, який не жалує нікого, злість, яку персонаж плекав у душі, знищила людське в його душі. У новелі «Божевільна» Ксенька Гирчиха збожеволіла, день в день вона шукає своїх дітей, яких вже й нема в живих. Односельчани згадують: «Бо голод! Чи сама забула про той голод? Черву їли з городів, але й черви не стало. То вона своїми дітьми та й своїх дітей надумала годувати» [23, с. 201].

Як видається, кульмінаційна подія збірки пов'язана з новелою «Коло дуба на свято Маковея», коли дитина стала свідком страти партизан, зокрема й односельчана Кліма Клімیشі. Свідомість хлопчика не може сприйняти загибель людей, він страждає разом з ними, його щирі емоції доводять те, що дитина все розуміє, бачить катастрофізм ситуації, в якій перебуває, і події переходять у сон-бажання: «Легідна чорнява молодиця гойдає співучу колиску з верболозу, схиляючись над нею низько. А біля неї стоїть маленький чорнявий Марко і двоє дітей овечацької вчительки Ксені Дмитрівни. Вони допомагають гойдати, тягнуть до колиски паростки тонких рук» [23, с. 155].

Отже, одним із найважливіших завдань «окупаційних фресок» є показ того, як війна проникає в людську долю. Вона знищує сім'ї (фрески «У Забарі», «Де батько і мати», «Поминки», «Онися, дідова онука»), викриває негативні риси характеру давно знайомих людей («Мастять хату», «Корній Потуга стріляє», «Онися, дідова онука»). Євген Гуцало майстерно зображує різноманітні людські характери і дає зрозуміти, як війна формує нові, протиставляє одну людину іншій. Так, автор протиставляє Фросю (новела «Фрося»), яка понівечила свою вроду, щоб не потрапити в руки до німців, Онисі («Онися, дідова онука»), яка скотилася на шлях повії. Вочевидь, такий вчинок можна розглядати і як спосіб упоратись із жахливою воєнною дійсністю, захистити себе і пристосуватись до життєвих обставин. Н. Горбач каже про збірку: «Трагічне й вітаїстичне, щастя й горе, сміх і сльози, чесність і злочинність – усе переплелось в цій збірці, як і в житті. Незважаючи на сумне й страшне історичне тло та трагедії, «Співуча колиска з верболозу» сповнена надії та життєствердності. В першу чергу цьому сприяє дитяча щирість та

безпосередність головного героя, який у силу віку та малого життєвого досвіду дивиться на світ інакше, ніж дорослі» [14, с. 430].

Розповідаючи про життя українського села Овечаче в роки Другої світової війни крізь призму дитячого сприйняття, Євген Гуцало створив особливу збірку «окупаційних фресок», яким притаманні ще й пейзажність, ліричність, образність та героїзм. Як зазначав В. Дончик, сприйняття світу дитини «має більш естетичний характер, ніж сприйняття дорослого. Перевага у дитячому сприйнятті речей над простором робить світ незрівнянно більш міцно розчленованим, ніж у сприйнятті дорослого» [28, с. 52]. Загалом у творах письменника про дітей і для дітей актуалізовано власні спогади Євгена Гуцала з воєнного дитинства, його власний духовний та естетичний світ. Може, тому він такий переконливий.

Висновки до розділу 2

Звернення Є. Гуцала та інших письменників-шістдесятників до теми дитинства та образу героя-дитини було тісно пов'язане з прагненням цієї літературної генерації відтворити засобами письма особливості пізнання дитиною світу і свого місця в ньому. З іншого боку, так порушувалось питання соціалізації маленької особистості, так наші автори «писали про війну і повоєнні страждання, що залишили в її душі невгамовний біль на все життя, непрохідну вирву в пам'яті, у серці, “спопеливши” найпрекрасніше – дитинство» [59, с. 187].

На матеріалі малої прози письменника, його двох збірок було з'ясовано, що дитяче сприйняття війни має свою унікальну рису, оскільки містить елементи як наївності, так і глибоких страхів та переживань. Є. Гуцало зацентрував увагу на потребі дитини в любові та безпеці, а також на специфічній психологічній реакції дітей на екстремальні травматичні обставини. Він дав зрозуміти, що війна нищить людські життя і водночас дитина спроможна адаптуватись до важких обставин, знайти вихід із непростих ситуацій, знайти розраду у звичайних буденних речах: природі,

любіві чи дружбі. Ми дійшли висновку, що герой-дитина під впливом жахів війни демонструє складні психологічні реакції: страх, гнів, апатію, недитячу відповідальність та неабияку здатність протистояти труднощам. Психологічний аналіз оповідань у свою чергу теж підтвердив: дитина справді здатна на прояв неабиякої стійкості, емпатії та розуміння, глибину суджень, що не притаманні її віку, а це вкотре вказує на її передчасне психологічне дорослішання в умовах війни.

РОЗДІЛ 3. ДИТЯЧА ТОЧКА ЗОРУ НА СВІТ В УМОВАХ ВІЙНИ

В ПОВІСТЯХ ПИСЬМЕННИКА

3.1. Особливості повістєвої прози Євгена Гуцала

Є. Гуцало спочатку на повен голос заявив про себе як про майстра короткого жанру, бо тоді він опановував жанр оповідання й новели. Проте, як і інші представники когорти шістдесятників, він не обмежувався лише малою прозою: «у наступні роки ці письменники зверталися до різних жанрів, висвітлювали актуальні тогочасні проблеми, осмислювали внутрішній світ героя, не завжди дотримуючись настанов і догм соцреалізму, що свідчило про те, що в українській літературі з'явилися митці з власним ідіостилем та художньо-естетичними пошуками в різних стильових напрямках» [67, с. 94].

Із настанням брежнєвських часів і з початком нового наступу на українську творчу інтелігенцію на довгі роки замовкає Ліна Костенко, яка була не здатна йти на компроміси із владою; закінчує життя самогубством Григій Тютюнник, якого намагались приборкати, нагородивши премією ім. Лесі Українки. Кожен із письменників-шістдесятників мав сам вирішити, який шлях обрати: не йти на угоду з владою й перестати друкуватись – чи зрадити себе і писати «під замовлення». Був ще третій шлях, який обрав для себе Євген Гуцало. Він не став дисидентом, не йшов на барикади, а продовжив писати [див.: 10]. Є. Гуцало починає творити реалістичну прозу, а саме – повісті: «Мертва зона» (1967), «Родинне вогнище» (1968), «Мати своїх дітей» (1968), «Подорожні» (1969), «Сільські вчителі» (входить до дилогії «Шкільний хліб», 1971), «Серпень, спалах любові» (1970), «Дівчата на виданні» (1971), «Дениско» (1973), «Двоє на святі кохання» (1973), «Біль і гнів» (1973), «З вогню воскресли» (1978), «Княжа гора» (1985), «Пісні вогню і попелу» (1989), «Голодомор» (1990).

Кожна з повістей відкриває перед читачем правдиві сторінки нашої історії. Л. Воронина у своїй передмові до однієї зі збірок Є. Гуцала зазначила, що письменник показує читачеві правду «про людей, що оточували його в

дитинстві, що залишаються людьми навіть в найтяжчих життєвих обставинах. Він шукав і знаходив спосіб, як розповісти правду про те, як ми навчилися жити й виживати в умовах брехні, як деформувати нашу свідомість» [21, с. 9].

Велика проза Є. Гуцала різноманітна за своєю тематикою, але чи не найбільшу частину її становлять твори про війну. Цей факт є зрозумілим для нас, бо, звісно ж, нелегкі дитячі враження глибоко запали в душу, і цей життєвий досвід не міг не позначитись на літературному. Як зауважив письменник в одному з інтерв'ю, «картини післявоєнного життя були такі яскраві в пам'яті, що наче самі просились на папір...» [19, с. 420]. За словами Є. Гуцала, «тоді, в шістдесятих роках, суспільство наше чекало від письменників об'єктивного, правдивого слова про післявоєнний час. Без реалістичного його показу, бодай заднім числом, не можна було впевнено рухатись далі. Сама загальна атмосфера вимагала тоді відмовитись від рожевих фарб, характерних для багатьох повоєнних романів і повістей» [19, с. 421]. Так, Є. Гуцало намагався відмовитись від цих «рожевих фарб» і показував реальність воєнного і повоєнного життя людей без недомовок і пафосу. Йому не потрібно було вдаватись до опису артилерійської канонади, бою, аби відтворити трагедію і мужність людей під час гітлерівської навали, аби показати страхітливе відлуння війни. Письменник робив це по-своєму, через особливий психологічний фон твору, який цей автор умів передати так майстерно.

Правдиве зображення дійсності Є. Гуцалом було неприйнятним для тогочасної влади, і його твори зіткнулись із нищівною оцінкою критиків. Відомо, що «Шамота, Санов та їхні клевети критикували поетичну прозу Гуцала за дрібнотем'я і соціальну малозначущість, але, як тільки він написав “Мертву зону”, накинулись на письменника з вельми небезпечними звинуваченнями. Раніше вони задовольнялися фразеологією на взірць: “автор легковажить”, “автор не розуміє”, “автор бравує своєю асоціальністю” і т. ін. Тепер же Гуцало став для них тим, хто, бачте, применшує загальнонародний подвиг у війні проти німецького фашизму, хто – не більше й не менше! – не

хоче помічати героїзму радянських людей» [22, с. 15]. На нашу думку, це були прямі політичні звинувачення на адресу Є. Гуцала, бо він, як ніхто, звеличував подвиг простих людей, їх героїзм та самопожертву. Вперше повість (у журнальному варіанті її було названо романом, але згодом автор визначив жанр твору як повість) була опублікована в журналі «Вітчизна». За цей твір Є. Гуцало зазнав нищівної критики, замовчувань і пильної уваги цензорів до інших творів.

«Мертва зона» – це правдива книга, події якої відбуваються впродовж одного дня, але вона відкриває перед читачем картину життя народу в роки окупації. Автор показує нескореність народного духу, його незнищенність, дає соціально-психологічну характеристику персонажів. В основу твору покладено особисті спогади автора та розповіді близьких про село Нова Гребля на Вінниччині «про те, як фашистські загарбники, відступаючи, спалили куток Соболівку в цьому селі. Власне, Соболівкою тут названо ціле село, таким чином, один куток української землі талановитим пером письменника піднесено до рівня вселюдського узагальнення» [19, с. 422].

У повісті-документі «З вогню воскресли» також голосно та виразно звучить відлуння війни і її кривавих подій. Чому саме повість-документ? Такий жанр твору свідчить про те, що події повісті не вигадані, а цілком правдиві й твір побудований не лише на власних дитячих спогадах автора, а й на свідченнях очевидців. Як зазначає академік М. Жулинський, «І тут ми повинні не забувати, що Євген Гуцало одним із перших з-поміж письменників пройшов селами Чернігівщини, записав розповіді сотень людей, які пережили невимовний жах фашистського плундрування української землі, і відтворив долі спалених сіл очима небагатьох очевидців у повісті-документі...» [19, с. 422].

Жанровою специфікою вирізняються також повість-спогад «У гаї сонце зацвіло», повість-балада «Княжа гора». В основі твору «У гаї сонце зацвіло» світ дитинства, представлений власними спогадами автора. Оповідь ведеться почергово: то від імені дитини, то від імені дорослого. У жанрі

ліричної повісті «Княжа гора» «є її єдиною модифікацією, специфічною особливістю якої стала спорідненість із жанром балади, використання іманентних баладних ознак і властивостей. На першому плані в повісті бачимо відтворення світу дитини. Світ дорослих представлений як фон» [15, с. 20].

До реалістичної прози можемо віднести також повість «Родинне вогнище», у якій автор крізь світобачення, внутрішній світ та психологію жінки «розгортає об'єктивно-реалістичну картину повоєнного буття українського народу, відтвореного в широкому діапазоні соціальної, ментально-психологічної та морально-етичної проблематики, розмірковує про “драматизм і висоту материнської місії”» [24, с. 8].

Сказано вже, що Є. Гуцало, як й інші письменники його покоління (покоління шістдесятників), «творив в умовах жорстких догм і шаблонів соцреалізму» [68, с. 100]. Звісно ж, це позначилось на його творах, однак, незважаючи на це, письменник спромігся всупереч ідеологічній несвободі показати правдиві картини життя українського народу в період радянської влади та звеличувати його цінності.

Тематика повістей Є. Гуцала справді різноманітна, але в основі ледь не кожного твору найболючіші сторінки нашої історії – війна, гітлерівська окупація, Голодомор тощо. Персонажі його творів – це люди різного віку, але особливу увагу автор звертає на дітей, крізь свідомість яких можна по-іншому подивитися на світ, спотворений тоталітарним режимом. Як зазначає Г. Юаньпен: «Домінантними рисами доробку письменника є ліризм, психологізм, контекстуальна деталь, дегероїзація прози, персоніфікація та сприйняття природи як органічної частини життя людини» [68, с. 100].

3.2. Морально-етичні цінності дитини війни в повісті «Біль і гнів»

Особливе місце в літературі 1960-1970-х років належить моделюванню особистості дитини, її внутрішнього «Я». Це водночас непростий і болісний період в історії нашого народу, і «незнаний ніде приклад тоталітарного свавілля, нищення культури, це і приклад перемоги у кінцевому підсумку

самої літератури, її національної ідентичності й художньої іманентності над усім штучним, насаджуваним, привнесеним» [29, с. 22]. І в той важкий час знайшлися автори, які ризикнули говорити до читача власним голосом, так чи інакше утверджуючи свою чесну громадянську позицію. Ці письменники (шістдесятники) наважились «актуалізувати ідеологічно “правильні” теми, мотиви, апелювати до “свого” центрального героя – дитини, внутрішні маркери якого увиразнювали зазвичай загальноприйняті морально-етичні домінанти, споконвічні ціннісні пріоритети» [59, с. 122].

В. Дончик глибоко переконаний, що для прози цього періоду, тобто 60-70-х років, характерний «психологізм виявлення глибинних і тонких сфер внутрішнього світу людини, прагнення правди – характерів та обставин, чесність перед нею, прагнення точного слова» [27, с. 11]. В. Агеєва відзначила, що саме проза 1960-х років дала можливість усвідомити «силу слабких, самовідданість мільйонів жінок і дітей, підлітків, тих, кого звикли іменувати жертвами, тим часом саме їх існування, їхня непокора вже були протидією ворогу» [1, с. 216]. Вона також зауважує, що у творах Є. Гуцала, Г. Тютюнника, В. Близнеця та ін. в образах дітей, «маленьких героїв» письменники показали одвічні морально-етичні цінності, силу волі, відданість, чесність.

Творам про дітей та для дітей сьогодні належить провідна роль у вихованні істинного людського «Я». Це твори, на яких виховувались цілі покоління людей. Серед таких текстів «поряд із “Мовчун”, “Старий дзвоник” Віктора Близнеця, “Первінка”, “Сіроманець” Миколи Вінграновського, “Бригантина” Олеса Гончара, “Діти” Анатолія Дімарова, “Климко”, “Вогник далеко в степу” Григора Тютюнника тощо» [60, с. 122] особливе місце належить повісті «Біль і гнів» Євгена Гуцала.

Проза Є. Гуцала вирізняється психологізмом, в основі творів письменника – людські емоції, душа. Автор акцентує увагу не стільки на вчинках героїв, скільки на їх думках, почуттях. Він не зображує героїв як таких у звичному для нас вигляді, хоча персонажів його творів з упевненістю можна

назвати такими. Є. Гуцало показує це по-своєму. Його персонажі людяні, щирі, добрі та справедливі – це прості люди, а їхні вчинки справді героїчні.

«Біль і гнів» (1973) – це повість про звичайних людей, а найважливіше, що цікавить нас у роботі, про дитину війни та її важке життя в період Другої світової. На думку А. Тараненко, автор показав у творі свою правду, яка є «умотивована фотографічною дитячою пам'яттю митця» [60, с. 123]. І справді, на сторінках «Болю і гніву» можна чітко розгледіти особу самого автора: «І нині, як і всі дні (в усі роки), невідступні спогади, невідступне думання про війну, про дитинство, яке випало на пору лихоліття. Чому ті картини не забуваються, не зникають з пам'яті серця й розуму? Чи не від того великого, не до кінця усвідомленого здивування, що цей світ зустрів тебе кров'ю й стражданнями, пострілами й вибухами, криками болю? Чи не від того дитинного побоювання, що голод, нестатки, жахи ніколи не скінчатся, що вони стануть твоїм щоденним життям, назавжди піднімуть, сплюндрують і спотворять твою душу!» [19, с. 162]. Оповідь ведеться від третьої особи, тобто наратором виступає автор. Здається, ніби сам Є. Гуцало говорить зі сторінок книги, передаючи при цьому свої власні спогади та почуття. Письменник ніби виступає прототипом героя, відображаючи власне бачення соціального контексту, власної долі й довкілля загалом. Щодо цього слушно зауважив науковець: «...виразити самого себе – це означає зробити себе об'єктом для іншого і для себе самого..» [5, с. 419]. В. Агеева наводить думку, що автор як реальна особа може «робити самого себе, або, точніше, частину своєї особистості, свого мислення фіктивним персонажем, перетворюючи свої власні ідеологічні, характерологічні і психологічні напруги й конфлікти у сюжет. Таке оречевлення автора у фіктивних фігурах його творів зустрічається досить часто» [2, с. 233].

«Війна винищує і таких хлоп'яків, нівечить їхні душі, випікає в них найніжніше, найлюдяніше, що, може, годилося б оберігати найуважніше, бо воно рано зів'яне, вмере – і тоді вже ніколи не з'явиться, не зацвіте...Якими виростуть оці діти? Якими очима дивитимуться на світ? Лихоліття не спалить

їхнього людського кореня, але підточить, викривить, одсіче найдорожчі паростки» [19, с. 244]. Так говорить Є. Гуцало про Ілька та й загалом про покоління дітей війни вустами одного з персонажів твору.

Героєм аналізованої повісті є дванадцятирічний Ілько Шулик. Вік хлопця дізнаємося з твору: «...повитуха й Ілька приймала років дванадцять тому» [19, с. 166]. Ілько надзвичайно обдарована дитина, має гострий розум, уміє знайти вихід з будь-якої ситуації, працьовитий та може приймати самостійні рішення. Автор зображує не лише світ, у якому живе дитина, але й світ її душі, переживання, думки, почуття героя.

Як уже зазначалось, оповідь ведеться від імені автора, проте він не просто «зазирає герою в очі й душу», а, як відзначила А. Тараненко, «він час од часу змінює наративний ракурс – оповідає від імені то одного, то іншого героя» [60, с. 124]. Завдяки цьому вводиться новий погляд на реалії буття, твір набуває певної об'ємності, таким чином автор створює окремий світ для кожного персонажа, і в кожному такому світі важливими стають інші проблеми.

В аналізованій повісті Є. Гуцало створює модель світу, світу дитини зокрема, на основі однієї сім'ї, яка проживає в окупованому селі Соболівка, що на Вінниччині. «Традиційно Україна репрезентується переважно не як урбаністична, а як селянська країна, тому рід сприймається як основа життя української людини з відповідним менталітетом, сталою системою цінностей і морально-етичними нормами» [60, с. 124]. В центрі твору сім'я Шуликів: три сестри – Христина, Ониська та Віра. Христина, вона ж матір Ілька, – найстарша. Чоловік її – Павло – в партизанських загонах. Чоловік Ониськи – Андрій Калюжний також у партизанах, але «покалічився десь у світах, то добився додому, переховується...» [19, с. 244]. Віра – наймолодша сестра, вона незаміжня, живе в батьківській хаті, поряд з Христиною. Син Павла та Христини – Ілько, головний герой твору.

Христину та Ониську зображено в закритому часопросторі, тобто вони не виходять за межі власних осель, зв'язковими між ними є Віра та Ілько.

Христина (на останньому місяці вагітності) хороша господиня, добродушна, мудра жінка, милосердна, хоробра та безстрашна. Вона виховує сина, переживає за чоловіка, який невідомо де переховується, доброзичливо ставиться до «сільського дурника» Юза. Не маючи що їсти, вона щиро намагається допомогти сестрі, бо знає, що та переховує чоловіка і у неї «всі припаси вийшли, то гріх не допомогти», передає їй сушену рибу. Коли по допомогу до неї звернувся односелець Гаврило Якимаха, вона, вже народжуючи, прихистила його в криївці під власним ліжком. Ониську автор зображує відважною жінкою, яка виявила героїзм, на свій страх і ризик переховавши вдома розвідників, та заплатила за доброту життям. Автор у різний спосіб розкриває нам героїзм цих персонажів. Якщо Христину ми бачимо через діалоги, то Ониську – через її конкретні дії, переживання, думки.

Ілько ж не протиставляється ні родичам, ні односельцям. «У повісті відсутнє протистояння діти/дорослі. Групування персонажів відбувається за аксіологічними критеріями» [60, с. 125]. Як це властиво для Є. Гуцала, він не дає оцінку персонажам, не ділить їх на добрих і злих, образ автора відсторонений. Характеристику персонажам дають інші герої твору чи їх вчинки та думки. Ілько Шулик – центральний персонаж повісті не тільки за сюжетом, а й за способом розгортання оповіді; події так чи інакше розгортаються довкола нього. Ледь не в кожному ключовому епізоді присутній цей хлопчина: риття німецьких окопів, втеча з-під варти, пошук прихистку та поневір'яння, переховування в льосі під час пожежі тощо.

Автор показує нам, здавалось би, 12-річного хлопчика, але, читаючи твір, зовсім забуваєш, що це дитина. Є. Гуцало доводить, що війна забирає в дітей дитинство, змушує їх раніше дорослішати. «Вітаються за руку, мов дорослі, – давно так вітаються, чи не з першого дня війни» [19, с. 172]. Таким незначним епізодом вітання Ілька з товаришем автор дає зрозуміти, що діти мушили стати дорослими зовсім рано. Це проявляється й у вчинках хлопця. «Скоро Ілько впізнав тітку Віру – й чим ближче вона підходила, тим більше стискувалось його серце в лихому передчутті, йому хотілося крикнути, щоб не

йшла, щоб зупинилась...» [19, с. 193]. Ілько, сам перебуваючи в небезпеці, не хоче наражати на неї рідних. Він цілком по-дорослому хвилюється за матір та шукає прихисток по людях, коли тікає з-під варти: «...й Ілько, важко передихнувши, сказав, що втік оце зі складу, додому йти боїться, бо туди можуть навідатись, а його матері не можна непокоїти, бо повна...» [19, с. 230].

Так звана «дорослість» юних персонажів – це спільна риса, що присутня в багатьох творах письменників-шістдесятників. Помічаємо її й у поведінці Климка («Климко» Г. Тютюнник), Павла («Вогник далеко в степу» Г. Тютюнник), Вовки і Мишка («Землянка» В. Близнеця) тощо. «Доглядати за собою – зварити їсти, прибрати в хаті, випрати одежину – він умів і сам. Давно вже вмів» [64, с. 82] – так говорить автор про Климка. Діти, яких торкнулася війна, виявляють високий рівень емпатії та схильності до самопожертви, вони турбуються не лише про власний добробут, але й про добробут своїх близьких. Власні потреби відходять на другий план. Климко, піклуючись про Зульфата, Наталю Миколаївну та її новонароджену донечку, вирушає в далекий Слов'янськ за сіллю. Хлопець, голодний та хворий, ішов 8 діб, керуючись єдиним бажанням – врятувати від голоду дорогих йому людей. Климко навіть загинув, рятуючи іншу людину. Павло (або ж Павлентій) піклується про тітку Ялосовету, щодня з училища приносить «півпайка хліба, двісті п'ятдесят грамів» [64, с. 139], щоб вона мали хоч крихту хліба на вечерю.

Дитина приймає всі труднощі, які випадають на її долю, спокійно. Коли Ілька відправили рити окопи для німецьких окупантів, він без зайвих слів пішов і поряд із чоловіками-односельчанами, голодний та зморений, працював. «Випало Ількові рити траншею. З одного боку від нього копирсався в землі Сава Григорович, а з другого – Яків Підлатайло, робітник із цукрового заводу» [19, с. 188]. Такими словами Є. Гуцало ще раз підкреслює, що Ілько, хоч і дитина, але змушений працювати нарівні з дорослими, щоб зберегти своє життя і своєї родини, бо цього вимагали обставини. Спираючись на психологічні дослідження, що стосуються поведінки дітей-підлітків у кризових та екстремальних ситуаціях, а також літературу з вікової психології,

можемо стверджувати, що для підліткового віку характерні «якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка, які породжують новий рівень його свідомості, потреби у самоствердженні, рівноправному і довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими» [53, с. 107]. Епізод з риттям окопів, а саме слова «Й стало цікаво серед своїх односельців, яких, либонь, не раз уже ганяли на окопи, а тепер і Ількові випадає йти з ними» ілюструють сказане вище. Помітно, що хлопець відчуває приховану радість, що він буде працювати з чоловіками, адже це може задовольнити його потребу в самоствердженні та рівноправності з дорослими. Як зазначають психологи, «це є демонстрація та способи вияву тих переживань, що відбуваються у підлітка. І проявляє він це тому, що дуже не хоче бути схожим на дитину. Він не хоче бути слабким, він не хоче бути боягузом, він намагається бути більш дорослим, ніж самі дорослі» [див.: 69]. Тобто така поведінка – це реакція дитини на психотравматичні обставини – війну.

Про характер і натуру хлопця дізнаємось не лише з його вчинків, але й із того, як про нього відгукуються односельчани. Так, оповідач зазначає, що вчитель Ілька Сава Григорович має ось яку думку: «Чи не найважче йому стало тоді, коли до чоловічої юрми прилучили учня їхньої школи Ілька Шулика. Сава Григорович почувався так, наче сам був винуватий в тій несправедливості, що коїлась перед ним, і він уникав зустрітись поглядом з Ільком, якого мав за щирю й пряму в своїй відвертості натуру» [19, с. 194]. Крім цього, можемо помітити, до чого змушують людей реалії тодішнього буття, яка несправедливість у світі, що діти мусять працювати нарівні з дорослими, щоб тільки зберегти своє життя. Вчитель думає: «Ну, гаразд, я тут, усі інші тут, але в чому завинив малий Ілько Шулик?» [19, с. 195]. Повитуха, баба Мигалька, думає: «Але ж чого не прийшов додому? Бач, не захотів їй (тобто матері) завдавати горя, остерігається, що навідаються додому й заберуть – у неї перед очима заберуть»; «...усі нещастя на себе прийматиме, тільки б її вони обминали, тільки б їй легше велось...» [19, с. 234]. Зі ставлення інших

персонажів до Ілька помічаємо, що хлопчик турботливий, хоробрий, справедливий, для нього краще піддати небезпеці себе, ніж дорогих йому людей. Це риси гідної дорослої людини і зовсім, здавалось б, не дитини.

Вчинки хлопця свідчать за нього, він видається нам зовсім дорослим на свій вік, хоча не варто забувати, що Ількові всього дванадцять. Автор не раз дає вказівку, що, незважаючи на зовнішню безстрашність хлопця, він також має й емоції, переживання, бажання, хоч намагається і не показувати їх. А ось інша сторона, з якої нам автор хоче показати Ілька-дитину. «Ілько човгав десь посеред колони, ледве тягнув ноги, і найдужче зараз йому кортіло – хоч однісіньким оком глянути на їхній куток, на Видумку, що ставала йому з кожним кроком усе дорожча й рідніша...хотілося побачити обійстя Віриної хати, а там і своє, а може, як пощастить, то й матір. І при згадці про матір він почувався самотнім, безсилим і зовсім малим» [19, с. 215]; «І раптом та картоплина викликала в його пам'яті домівку, матір, хатній затишок – і знову йому болісно стислося серце...» [19, с. 221]; «Ще ніколи, либонь, так не кортіло бути коло неньки, слухати її м'який вуркотливий голос...; ще ніколи, здається, не любив її так гаряче, що при самій лише згадці про те, як усміхається, йому захотілося плакати» [19, с. 229]. Ілько хоче до матері, хоче почуватись дитиною, а обставини, в яких він перебуває, не дозволяють бути вдома, і він згадує про своє спокійне безтурботне життя. «Дядько Андрій слухав, що розповідав Ілько. Мовчав, тримаючи долоню то на плечі Ільковому, то на коліні, й хлопцеві було так добре відчувати ту долоню, що він аж примружився від насолоди, прислухався до її ваги, до надійного тепла. А коли зітхав дядько Андрій, то те зітхання співчутливе наче в самій хлоп'ячій душі розлягалось, і душа від того сповнювалась ласкою» [19, с. 242]. Так за маскою дорослості й мужності ховається ніжна дитяча душа, яка потребує любові, ласки й турботи, яка всім серцем бажає відчути батьківське тепло й опинитись у рідній домівці поруч з матір'ю.

Тут доречно згадати героїв-дітей, що їх нам подає Г. Тютюнник. Климкові з однойменної повісті кольори та запахи навівають спогади про

довоєнне життя. Сугестивною спрямованістю відзначаються слова: «У повітрі пахло садовим димом. Так пахло восени і в їхньому висілку» [64, с. 139]. Згадує довоєнне дитинство й Павло («Вогник далеко в степу»): «А все було просто, і маленька давня радість лоскотала мені в горлі: знадвору у вікно зазирає перший сніг... До війни перший сніг був нам за свято: грали в кулі, качали першу бабу...» [64, с. 163]. Згадки про довоєнне дитинство, які з'являються у свідомості героїв-дітей, виконують функцію психологічного захисту. Наприклад, для Климка запах садового диму, який нагадує про осінь в їхньому висілку, стає символом спокою і стабільності, яких так бракує у воєнний час. Ці образи минулого стають для нього тимчасовим притулком, який дозволяє хоча б на мить повернутися до стану емоційного комфорту.

Спогади взагалі стають своєрідним інструментом для виживання у страшному світі, надаючи героям сили продовжувати боротися, зберігаючи надію на майбутнє і пам'ять про краще минуле. Водночас дітей переслідують не лише приємні спогади з довоєнного/щасливого дитинства, а й негативні, пов'язані зі смертю близьких людей або ж іншою травмою. Так, Климка впродовж усього твору переслідують спогади про смерть дядька Кирила. Подана цитата ілюструє вище сказане: «В роті зробилося терпко і холодно... Климко понюхав галету і враз перестав жувати: вона пахла м'ятою і ладаном, як сухі квіти в головах у дядька Кирила. Голод враз улігся, зник, від нього лишилася тільки тупа різь у животі» [64, с. 85]. Така поведінка – це вияв ПТСР у дитини, адже ознакою цього, як зазначають психологи, є «постійні згадування про пережиті події, водночас уникнення всього, що нагадує їй про пережите» [див.: 40]. Спогади про втрату дядька викликають у Климка не лише емоційний біль, але й фізичний дискомфорт, а це, в свою чергу, свідчить про глибину його переживань. Вони часто виникають без попередження, активуючи емоційний і фізичний стрес у відповідь на зовнішні тригери (наприклад, запахи, звуки, кольори), які асоціюються з травматичною подією. У нашому випадку запах галети стає таким тригером, викликаючи спогади про смерть дядька і відчуття втрати, які він досі не зміг пережити повною мірою.

Впродовж усього твору Ілько рідко виражає свої емоції, він доволі замкнута особистість, усі почуття та переживання намагається тримати в собі. Нечасто помічаємо героя в діалозі, повість пронизана думками хлопця, але не словами. Психологиня Д. Похілько пояснює, що «діти, які пережили військові часи, не можуть у повному обсязі радіти, бути щасливими, вони весь час відчують напруження та тривогу. В умовах війни знижується потреба у спілкуванні. Сама по собі особистість стає більш мовчазною, замкнутою. Переживаючи в собі низку негативних емоцій, вона навіть не має можливості їх виразити, адже: по-перше, усі знаходяться в однакових умовах; по-друге, в кожного є велика вірогідність померти й емоційна близькість наносить особистості додаткової травми. Саме суспільство перетворюється з “єдиного живого організму” на відокремлені особистості, які, немов роботи, механічно виконують свою роботу. І не допускають нічого зайвого» [50, с. 13]. Дитина справді живе в постійному нервовому напруженні, адже «війна – це кругообіг негативних емоцій (горя та страждань). Війна несе із собою загальну атмосферу горя, втрати, розчарування, спустошеності тощо. Людина стає менш емоційно вираженою (особистість наче надягає маску печалі, байдужості тощо). Хоча інколи в неї відбуваються сильні емоційні сплески, які зовсім не характерні для даної події» [50, с. 15]. Вдалось виявити єдиний епізод, як Ілько звідав радість і зареготав, коли йому вдалося втекти із заводського складу: «А я й сам урятувався, – мовив Ілько і зареготав – так йому стало бадьоро і радісно» [19, с. 224]. Це ледь не єдиний випадок щирої радості хлопця, але все ж недовготривалий.

Схожі риси характеру можна помітити в героя повісті «Климко» Г. Тютюнника. Одинадцятирічний Климко також має спокійний, мовчазний характер, можна сказати, що він теж доволі замкнута особистість. Хлопець рідко виказує будь-які емоції. Щиро зрадивши зустрічі з другом, Климко майже ніяк не виразив цього: «Він дуже зрадив Зульфатові і мовчав тільки тому, що завжди був небалакучий в товаристві» [64, с. 93]. Осиротівши вдруge, коли помер дядько Кирило, хлопець не міг цьому повірити й емоції взяли гору, «він

побачив тільки, що всі познімали картузи й похилили голови, і закричав, і застукав кулачками в погорблені спини...» [64, с. 81]. Але вже на «кладовищі Климко не плакав, а лише здригався від холоду в грудях і хрипко зітхав» [64, с. 82].

У творі Є. Гуцала є й декілька інших епізодів, що ілюструють емоційність Ілька, але це радше нервові збудження, що характеризується злістю і гнівом. Проаналізувавши праці, що стосуються поведінки дитини в екстремальних ситуаціях, можемо стверджувати, що діти вікової групи 11-18 років є найбільш уразливими до проявів психічної травми. Нервові збудження, гнів, агресія належать до загальних проявів стресу. «Виростає неабияка жага до помсти. Незважаючи на те, що саме в цьому віці відбувається переорієнтація особистості дитини-підлітка з батьків (сім'ї) на соціум та однолітків, діти, які отримали досвід війни, навпаки – “замикаються у собі” та прагнуть уникати соціум та суспільство. В них часті депресії. Саме для дітей цієї вікової категорії є небезпечна для життя поведінка» [50, с. 21]. Ілько, тримаючи в руках рушницю, зовсім не відчуває страху, бо засліплений ненавистю й обурений несправедливістю: «Тому не взяв його страх, що був засліплений ненавистю от до таких, як Казанджії, що знають тільки себе, що знають тільки ласий шматок, тільки те, що погано лежить...От кого не жалко! І чого німці таких не повибивали?» [19, с. 295]; «Куди б не йшов, а від своєї смерті не втече, – зціпивши зуби, відповів Ілько, обережно виставляючи рушницю перед собою» [19, с. 296]. У хлопця загострене відчуття справедливості й бажання помститись за страждання свої та односельців. З точки зору психології пояснюємо таку поведінку так: «У дітей відбувається сильна поляризація поглядів (розподіл на “добре” та “погане»”), підвищується відчуття справедливості. Можна сказати, що погляд на життя стає дуже однобічним. Деякі звичні буденні речі набувають нового сенсу, нового змісту й формують своє, зрозуміле тільки для тих, хто пережив весь жах подій, ставлення. Вони відторгають та ненавидять все, що може бути хоч якось пов'язано із травмою» [50, с. 18]. Ілько ненавидить німців, ненавидить

Казанджіїв (односельців-родичів, які наживаються на людському горі), ненавидить таких, як Назар Лясота, Панас Бурдейний, які зрадили себе і своїх та прислужують німцям.

Простежуємо спільні риси характеру в інших героїв повістей, що належать перу шістдесятників. Зульфат – один із дитячих образів повісті «Климко» Г. Тютюнника – відчуває гнів на «бороданя», який зневажливо звертався до вчительки. «Бородань» не встиг договорити, як Зульфат кинув у нього каменюкою, закричавши: «Я вб'ю його! Таких треба вбити!» [64, с. 97]. У цих словах відчувається непідробна агресія на несправедливість, зневагу до таких людей, як той «бородатий дядько», який не має людських якостей і ладен на все задля збагачення. Зульфат, як і Ілько, обурений несправедливістю, найменший натяк на неї не лякає хлопців, вони діють інстинктивно, щоб захистити скривджених.

Вдалось помітити те, як змінюється герой Є. Гуцала упродовж твору. На початку Ілько покірний, слухається матері, допомагає їй, десь боїться, десь відчуває смуток і печаль. Але в кінці твору хлопець видається непокірним, безстрашним борцем за справедливість, який взяв до рук рушницю і готовий на все. «Степан подивився скося, бо щось в Ільковому голосі примусило насторожитись. Подивився – і майже не впізнав товариша, так той побілів, так посуворішав і подорослішав. Ніби в душі його наростала буря і слабенький відгомін тієї бурі, лише подих її обпік Ількові уста, вогнем своїм присмалив погляд» [19, с. 296]. Можливо, таким чином Є. Гуцало показує, як війна впливає на ще не сформовану психіку, травмує її та калічить душу. Д. Похілько стверджує, що травматичні події (у нашому випадку – війна) «завдають значної шкоди тендітній психіці дитини. Завдають такої травми, що не забувається з плином років, що болить все життя, до останнього подиху. Травми, яка в мить з дитини робить дорослу, досвідчену людину...» [50, с.19].

У повісті є й інші діти, але їхні образи епізодичні. Товариш Ілька Степан Ясько – ще одна дитина, на якій також певною мірою автор акцентує увагу. Ясько – це кращий друг та однокласник Ілька, тобто вони приблизно

одного віку. Але якщо порівняти їхні образи, то Ілько все ж видається дорослішим. Степан відіграє роль свідка, він передає інформацію. Автор не так багато згадує про хлопчика, але з тих небагатьох відомостей про нього також можна зробити висновок про особистість дитини. «Малий Ясько, жалісливо кривлячись, шморгав носом, і його дитяче обличчя було хоч і насуплене, зате ясне, безхмарне, наче він не міг осягнути всієї глибини біди, яку бачив, а тільки здогадувався з поведінки дорослих про її суть» [19, с. 263-264]. Хлопчик щиро реагує на всі потрясіння, співпереживає, боїться, ризикує, хвилюється, десь не розуміє всієї глибини людського горя, але його поведінка зрозуміла, бо все ж він дитина.

Є. Гуцало згадує принагідно ще кілька узагальнених дитячих типів: «де опоряджали тіло Сави Григоровича на смерть, чути...тоненьке голосіння дітей, що ножем різало слух» [19, с. 218]. Це узагальнений образ дітей, у яких війна забрала батьків.

Цікавим є те, що автор вводить у людський контекст образ ще ненародженої дитини Христини. «Воно, ненароджене, було їй неймовірно дороге, думаючи про нього... сльози виступали на її очах. І в той же час непевний страх заповнив Христину, бо відчула, що все в цьому світі вороже тій малій крихітці, і їй починало думатися: велика війна, що точиться зараз по всій Україні, затіяна проти її майбутньої дитини... Згадувала тих жінок, що народжували дітей у війну, згадувала їхні поневіряння, скруту, злидні, і думалося Христині, що її дитину чекають ще більші нещастя...» [19, с. 212]. На нашу думку, автор навмисне вводить образ цієї ненародженої дитини, щоб створити узагальнений образ дітей війни, яких, ще ні в чому не винних, спіткали складні випробування. Та їм потрібно буде виживати і боротись за своє життя! Пережите потрясіння не залишить їх ніколи, а спогади будуть повертатись знову і знову.

Досліджуючи психологізм вираження внутрішнього «Я» героя-дитини в повісті «Біль і гнів», можемо зробити висновок, що автор майстерно показав, як дитина сприймає реалії тодішнього буття, як вона мусить виживати, бо до

цього змушують обставини. Є. Гуцало показав внутрішній світ дитини, яка, здавалось би, ще зовсім юна, але хоробріша та мудріша за багатьох дорослих. Хлопчик розуміє все, що відбувається, розуміє, де треба мовчати, а де говорити, як йому діяти, має гострий розум та може знайти вихід з важких ситуацій. Автор на прикладі Ілька створив узагальнений образ дітей війни, чие дитинство обпечене трагедією, дітей, яких обставини змусили подорослішати зовсім рано. Але за маскою мужності ховається ніжна дитяча душа, яка, як ніколи, потребує любові й турботи, ніжності й тепла. Автор не ділить персонажів на добрих/злих, а показує риси кожного у взаємозв'язку з односельчанами, дає можливість читачеві самому визначити, хто є хто. Модель світу твору формується на основі однієї сім'ї в одному з окупованих німцями українських сіл.

Є. Гуцало створив тип героя, що був властивий для української літератури того часу – «тип головного героя – підлітка, який репрезентує ідеї мужності, відваги, раннього дорослішання. Прозаїк використовує принцип детермінізму, об'ємно й різнопланово розкриваючи світ дитини» [60, с. 126]. Не кожен дорослий може знайти внутрішні резерви, щоб пережити ці важкі випробування. «Змучена особистість, захищаючи свою психіку, стає більш байдужою до своїх власних страждань. Згодом вони стають невід'ємною часткою життя людини, нормою, та не приносять значних емоційних потрясінь. Але разом з тим, якщо ці події не “зламують” дитину, то загартовують її вольові якості: силу духу, міцність, цілеспрямованість тощо» [50, с. 11-12]. Повість «Біль і гнів» – про трагедію війни, воєнний неспокій, про героїзм дитини в складних життєвих ситуаціях, про біль і гнів, який відчував кожен житель села Соболівка і кожен українець під час Другої світової війни.

3.3. Життєствердний трагізм повісті «Пісні вогню і попелу»

Особливістю творчості Євгена Гуцала є зображення багатства внутрішнього світу людини, яка вміє залишатись такою, незважаючи на всі життєві випробування. Як відзначила дослідниця Н. Полохова, «герої прози

письменника несуть інформацію про світ, у якому відбивається людська діяльність, як конструктивна, так і руйнівна, мірилом їх людяності є ставлення до природи, прагнення гармонії та краси, заперечення насильства» [49, с. 133]. Як сказано, спогади про пережите минуле лягли в основу не одного твору письменника, твору, в якому «дитячий світ чітко поділився на минуле й сучасне, війну й мир» [9, с. 119]. Повість «Пісні вогню і попелу» одна з таких творів.

У повісті йдеться про останній рік війни, про те, як війна вбила мільйони людей, спалила тисячі сіл. Знов відтворюються реалії воєнного часу, коли діти завчасно дорослішали та мусили брати на себе нелегку ношу своїх батьків, які ще не повернулися з фронту. Діти стоять на варті біля старого літака, мають намір знешкодити ворожу банду в сусідньому селі. І це про дітей, на плечі яких лягли зовсім недитячі обов'язки. Їхнє рідне село вже звільнили від німців, але все потрібно відбудовувати, бо не залишилось майже нічого, чого б не торкнулась фашистська сила («На цвинтарі, де гранітні сіріли надгробки, де хрести дерев'яні та залізні, страшно зяяли дві бомбові вирви... За цвинтарем на голому надгробку тягнулась рвана мережа окопів» [20, с. 10]; «вороння понад млином, розбомбленим і спаленим...» [20, с. 4]); «На обійстях чорніли руїни спалених хатів і хлівів. Обвалені стіни, закіптюжені димом пожеж. Голі бовдури коминів похмуро тягнулись догори. Самі лише печища з судомно роззявленими челюстями... Й подекуди обсмалені вогнем яблуні й груші по садках. Німецький хрестатий танк зі скособоченим жерлом гармати заков'язнув у багnistій калабані, а довкола валялись потрощені ящики з-під набоїв, гільзи, якесь тванистої барви військове залізниччя» [20, с. 48-49]). На дитячі плечі ліг нелегкий тягар піклуватись про матерів, допомагати старим і охороняти село.

У персоносфері твору перебуває кілька дитячих образів, але насамперед виокремлюємо образ Тереня. Не можемо однозначно сказати про вік хлопця, в повісті цього не зазначено, хоч деякі вказівки в тексті дають можливість встановити вік приблизний. Автор каже, що герой навчається в

школі, а саме в класі, де тільки починають вивчати географію («а тепер, діти, поговоримо з вами про таку науку, як географія...» [20, с. 33]). Робимо висновок, що Терень шестикласник (адже саме в 6 класі діти починають вивчати цю науку), тобто хлопчині орієнтовно 11-12 років.

Терень постає перед читачем чутливою натурою, здається, що він любить все, що його оточує. Герой здатний навіть у звичайній картині природи – верби над ставом – уявити великого зеленого птаха, «крила, які він склав довкола ставу, наче довкола єдиного яйця голубого, котре слід вигріти на весну, щоб із його небесного кольору тремтячої шкаралупи таки вилупилось незнане пташеня? Самого птаха не видно, бо такий великий, що й зором не охопиш, цей птах більший не тільки за став, а й за село, цей птах, мабуть, такий великий та незнаний, як і сама весна» [20, с. 4]. Про чутливу натуру хлопця робимо висновок також з епізоду, коли він знайшов у лісі коня і так щиро його полюбив, що не хотів залишати тварину саму вночі під відкритим небом, де нема нікого, щоб приглянути за нею («навіщо ж гнати гнідка геть, коли всіх інших загнано всередину комори» [20, с. 52]), і як засмутився, коли того (коня) в нього забрали. Здається, ніби цю любов до всього живого, якою автор наділив свого героя, Є. Гуцало списував із себе, адже, незважаючи на жахіття війни, йому також вдалось пронести це почуття крізь усе життя і не зачерствіти душею.

Підліток співчуває тітці Оришці, яка не може відшукати свою дитину, і всією душею хотів би допомогти їй: «Йому горло перехопило від болю, мовчав» [20, с. 61]; «Не вірилося, що тітчин Микола пропав, і як би ото зустріти його, знайти, щоб порадувати невітшну тітку Оришку» [20, с. 64]. Сльози навертаються на очі, коли відчуваєш емоції хлопця від звістки, що його батько, живий-здоровий, нарешті написав листа з фронту: «Обличчя його несподівано скривилося – і з очей полилися слези. Спершу він і не втямив, що з очей ллються слези, спершу йому здалося, що очі запорошило»; «Як йому захотілося тієї хвилі додому, щоб побачити листа, щоб торкнутися до

нього пучками, щоб вдихнути батьківське тепло, за яким скучив невимовно» [20, с. 81].

Як і в інших творах письменника, портрет хлопця уявляємо з окремих опосередкованих характеристик. Письменник же звертає увагу лише на одяг: «ноги, взуті в чуні з чорної гуми», «був зодягнений у куфайку, у руці – вицвіла полотняна торбина з салом та хлібом, через плече на шлейці німецький карабін» [20, с. 40]. Автор не дарма вводить у твір опис одягу Тереня, ця художня деталь дає можливість визначити, про яку пору року йдеться, яким був матеріальний стан цих людей у воєнний період тощо. Вказівка, що дитина взута в «чуні з чорної гуми», «у куфайку», вкотре засвідчує, що це весна. Повертаючись до наведеної вище цитати (що дитина одягнена у куфайку і тримає у руці «вицвілу» торбинку з хлібом та салом), робимо висновок, що сім'я Тереня незаможна, перебуває в скрутному матеріальному становищі. Хоч це і не дивно: після років війни людям ледь вдавалось вижити, діти носили одяг батьків або ж на всю сім'ю була лише одна пара чобіт, тож виживали як могли. Напевно, і куфайка, в яку одягнений Терень, не його, а батькова, тому що це не зовсім-то й дитяча одежина. Важко уявляється дитина з карабіном у руках, але саме таким зображує Тереня автор. Дитина спокійно бере до рук зброю, готова захищати скривджених, виступити проти несправедливості, ризикуючи життям. Важливо, що це зовсім не дивно, ледь не кожен підліток у творі має зброю і вміє нею користуватись. Війна змусила до цього кожного з них.

Подібні художні деталі помічаємо у прозі Г. Тютюнника та В. Близнеця. «Климко йшов босий, у кучих штанчатах, старій матросці, що колись була голубою, а тепер стала сіра, та ще в дядьковій Кириловій діжурці...що зашкарубла від давньої мазути» [64, с. 79]; «...розціпив кулачки й показав худі сині долоні» [64, с. 83]; «...оглянув Климкові ноги, обсіпані курятами, брудні й побуряковілі од холоду...» [64, с. 84]; – таким постає перед читачем образ Климка з однойменного твору Г. Тютюнника. В. Близнець подає такий опис одного зі своїх героїв: «Штани у хлопця з німецької

плащ-палатки...На голові у нього потерта шапчина, теж трофейна. Під час зимових боїв її, мабуть, кулями порешетило, і з дірочок тепер вилазить вата» [8, с. 14];. Прикметно, що подібні зовнішні характеристики дітей у творах про війну і повоєнний період демонструють стійкий образ дитини, що з'являється у свідомості письменників як втілення загального досвіду того часу. Літературні образи дітей мають подібні риси: злидні, фізичне виснаження, відсутність нормальних умов для життя, емоційна пригніченість. Ці описи не випадкові – вони відображають колективний досвід цілого покоління, яке виросло в умовах війни та післявоєнної розрухи.

І. Бойцун стверджує, що «структура речень доповнює характеристику підлітка: асиндетон та еліпсис у читача створюють враження, що перед нами доросла людина. Терень і розмовляти намагається статечно, «по-дорослому» [9, с. 119]. Проте так звана «дорослість» – це лише зовнішня оболонка, адже в душі герой залишається дитиною, яка хоче навчатись, сумує за батьком і матір'ю, забуває про все і рятує коня, який і став причиною його смерті. Кульмінацією повісті є епізод, коли, сидячи в засідці, Терень побачив свого вкраденого коня й пішов йому назустріч. Атмосфера тотальної тиші навкруги, настороженість, непевність і страх створюють передчуття того, що от-от щось має статись, аж раптом – постріл, і «ось уже він, шкопертаючись, упав на землю» [20, с. 92] – Терень лежав мертвий.

Символічним є образ мертвого хлопця: «Терень лежав обличчям до землі, неподалік валявся карабін, поблизу – червонобоке яблуко, а рука, здавалося, розчепіреними пальцями тяглася до зброї. А може, до яблука?» [20, с. 94]. Риторичне питання змушує читача замислитись, чого саме прагнула дитяча душа. З одного боку, Терень тягнувся до зброї, «якої було безліч після війни і яка давала змогу відчувати себе старшим» [9, с. 120]. А з іншого – до яблука, що подарувала Ганя, яблука, яке давало відчуття щастя, миру, спокою, першого несміливого почуття. Невизначеність розкриває внутрішній конфлікт героя. Дослідниця Н. Полохова звернула увагу на цю проблему і зауважила, що «синкретичне зображення світу природи і внутрішнього світу головного

героя, «бранця природи», як протиставлення двох світів: воєнного, дисгармонійного та мирного, гармонійного...» [49, с. 131].

Символічним можна вважати образ яблука й в епізоді з повісті «Климко», коли герой згадує довоєнне життя: «Яблука теж погойдувались від того гороб'ячого бешкету разом з тоненькою гілочкою, на якій росли... Климко сів, сказавши собі: "Перепочину трохи", – а сам не зводив очей з пари яблук» [64, с. 91]. Можливо, яблуко, яке погойдується на тонкій гілочці, символізує вразливість і тендітність дитячих мрій та спогадів. Воно також є символом утраченої гармонії та миру, цей образ символізує мирне довоєнне минуле, яке стало недосяжним і тепер існує лише у спогадах. Проте герой не втрачає надію й у тяжкі воєнні часи він знаходить короткі моменти спокою. Споглядання яблук стає для нього певним ескапізмом, бажанням хоча б на мить утекти від жорстокої реальності війни і зануритися в спогади про мирний час.

Є. Гуцало показує й інших героїв-дітей, але опосередковано. Андрій Карасик уже не дитина, адже «йому вже приходять повістки». Але душа його здається такою ж по-дитячому щирою. Війна забрала в хлопця батьків, змусила покладатись лише на себе, виживати в жорстокій воєнній реальності. «Андрій Карасик жив самотиною, в нього не було ні батька, ні матері: обох іще в сорок першому році накрило однією бомбою, коли німці бомбили залізницю та вокзал. Так що йому листів не доводилось чекати нізвідки – ні з фронту, ні з тилу /.../, йому давно вже доводилось покладатися тільки на себе, на свою силу та спритність»; «Батько та мати видавались йому найдорожчими людьми на світі, з кожним днем усе бажанішими, і йому не вірилося, що їх не стало... що вони більше ніколи не повернуться назад у цей білий світ, що німецька бомба обірвала їхнє життя назавжди» [20, с. 85]. Важливою є подана цитата, адже скількох дітей спіткала така ж доля, скільки невинних душ війна залишила сиротами. Герой видається дорослим, самостійним, хоробрим, безстрашним, але ніхто й не здогадується, що ховає його душа, ніхто і не думає, що він «здатен плакати по ночах».

Відзначимо ще один епізод, який ілюструє сказане вище, коли хлопці на шляху побачили двох дітей-сиріт, братика і сестричку, які живуть з бабою Прісею, бо «їхню матір накрило бомбою, а батька розстріляли німці, бо активіст... Баба Пріся вже на ладан дихає, а стала для внуків годувальницею, гей-гей, за батька й за матір стала» [20, с. 49]. Діти налякані, закриті, бояться заговорити з незнайомцями. «Похмурі хлопчик і дівчинка не відповіли, з-під груш у білому цвіту дивлячись на дорогу» [20, с. 120]. Вони спідлоба дивились на «озброєну валку», це дає зрозуміти, що діти нікому не довіряють, особливо тим, хто зі зброєю. Діти психологічно травмовані і, як зазначає Д. Похілько, «в особистості дитини в таких умовах формуються якості недовіри до навколишнього середовища, підозрілість до оточуючих» [50, с. 13].

Ілько Тулибаба, який нагадує «сніпок витоптаного ячменю», втратив зір, граючись із німецькою зброєю. Незважаючи на фізичну ваду, бачить він більше, ніж інші, бо відчуває. Відчуває прихід весни, першим помітив приліт журавлів, «бачить» калачик у руках Гані. Дитина має чутливу душу, яка хоче відчувати тепло і батьківську ласку. Його батько «ворог», убивав невинних людей, переховувався. Але для Ілька немає ніякого значення, що його батько не став героєм, він жаліє його і співчуває. Хлопці набили Ілька за те, що його батько зрадник, але йому все одно, він каже: «Нащедрую – і йому понесу, щоб і для нього Великдень» [20, с. 97]. Дитині так не вистачає батьківської любові, що йому не важливо, що зробив батько, значення має лише те, що він живий і здоровий. Ілько хоче порадувати єдину рідну йому людину, а коли хлопчика запитують щось за батька, він хвилюється, про це свідчить уривчастість мови: «Батька давно не бачив, скучив за ним... Жалко його дуже... Він там... Холодно....» [20, с. 37]. Обділений батьківською любов'ю, хлопчик намагається зробити все, щоб батько звернув на нього увагу, всім серцем хоче полегшити йому життя.

Така ж трагічна доля спіткала і героя повісті В. Близнеця Мишка Циганчука. Війна понівечила життя цього юного хлопця, адже «оглушило його

вибухом. Тепер щось дзвенить і дзвенить йому в голові, і той нестерпний монотонний дзвін забиває всі навколишні звуки» [8, с. 15].

Не останнє місце у творі займає образ Гані Киселихи. Дівчинка хоче вчитись, ходити до школи, але в мами нема грошей, щоб купити книжку, і Ганя йде на ярмарок продавати важливу для неї річ – калачик. Дівчинка говорить до квітки: «Й чому, калачику, ніхто на ярмарку не здогадується, що ти – мій підручник, ти – моя наука, а мені ж так-бо вчитися хочеться! Я б не продавала тебе, калачику, а де ж я знайду книжку без грошей» [20, с. 11]. Ганя хоробра, долає усі перешкоди заради досягнення мети, незважаючи на небезпеку поспішає в сусіднє село, щоб повідомити свого друга про лист від батька.

Світ дитинства тісно переплітається з трагедією війни. У кожної дитини свій біль і своя печаль. Упродовж усього твору автор наголошує, що діти війни швидко подорослішали, війна змінила їхнє мислення, змусила стати мужніми. Їх уже не лякають бомбардувальники, які літають у небі, не дивують постріли, зруйновані та спалені будівлі. Діти готові стати на захист скривджених, взяти до рук зброю і захищати рідне село. Вони хочуть бути як дорослі, навіть не здогадуючись, що сили й мужності в їхній душі навіть більше. Якщо провести паралель між дітьми та дорослими, помічаємо, що їхня поведінка відрізняється – і не на користь дорослих. Взяти, до прикладу, Максима Гордійовича, вчителя географії, який був одним із командувачів дитячого батальйону. В ситуації, яка потребує від нього безстрашності, впевненості, він відчуває страх і непевність: «Не міг уявити, що зараз у голому полі опиниться ще й Андрій Карасик...а він, безпорадний та бездіяльний, зостанеться в лісі, очікуючи, що може статись будь-яка несподіванка» [20, с. 89-90]. З одного боку, ці слова можна трактувати так, що вчитель хвилюється за Андрія, але, з іншого, як егоїзм Максима Гордійовича, адже здається, що він не хоче відпускати хлопця не так через те, що з ним може щось статись, а через те, що боїться залишитись сам. Таким чином автор натякає на порівняння між дітьми, які готові ризикувати життям, безстрашні, та дорослими, які бояться. Командувачі їх «дитячого винищувального

батальйону», а це міліціонер Охрім Зозуля та згаданий вище вчитель Максим Гордійович не забувають, що командують дітьми. Це викликає жаль у тих, хто бачить їхній загін. Жінки, яких зустрічаємо на шляху, мовлять: «Куди таким дітям проти звірів?» [20, с. 54]; «Оце військо зібралося! Дивишся на вас – і плакати хочеться. У лахмітті, а взувачка яка? Видно пальці та босі п'яти...» [20, с. 58]. Мати Тереня бідкається, співчуває дітям, на долю яких випала війна: «Господи, й хто тільки послав страшну війну на дитячі голови? Вже отакі діти мусять воювати, поневіритися, страждати. Навіть без отаких не обійдеться війна, а хіба ж вони для війни народжені? Біда, та й годі, але сама біда не минеться, не переचेкаєш у шпарці, треба таки воювати з нею» [20, с. 30].

Модель світу в повісті «Пісні вогню й попелу» Євгена Гуцала містить у собі «світ краси й антисвіт руйнації» [9, с. 121]. На межі цих світів діти – Терень, Андрій Карасик, Ганя Киселиха, Ілько Тулибаба, вони здатні бачити красу навколишнього світу, але водночас змушені балансувати на межі «антисвіту руйнації», що зумовлений війною. Завершення повісті трагічне: від ворожої кулі помирає Терень. Але цей епізод змушує замислитись над проблемами життя та смерті й переосмислити загальнолюдські цінності. Є. Гуцало у своїх творах звертає увагу на ключові життєві протиріччя, які через скільки часу не перестають бути актуальними і залишаються надважливими й сьогодні.

Висновки до розділу 3

Тематика повістей Є. Гуцала різноманітна, але ледь не в кожному такому творі автор торкається болючих і таких важливих тем для українського народу, як Друга світова війна, гітлерівська окупація, Голодомор тощо.

У повістях «Біль і гнів», «Пісні вогню і попелу» виявлено риси психологічної прози й елементи реалістичного письма, увагу зосереджено на внутрішньому світі дітей. Є. Гуцало знову демонструє, як війна та інші випробування формували особистості дітей, впливаючи на їхнє моральне та

психологічне становлення. Дитина у згаданих творах знов є не просто пасивним спостерігачем подій, а активним учасником, вона знаходиться в постійному пошуку правди та справедливості. Через переживання болю і втрат ці юні герої стають символами стійкості та неабиякої внутрішньої сили. Вони болісно реагують на будь-який вияв несправедливості та наруги над людиною, виражають страх і гнів, але водночас мають почуття відповідальності, морального обов'язку та непохитної віри в людську гідність.

Особливу увагу в розділі було зосереджено на психологічному аналізі дитячих образів, а саме на сприйнятті ними воєнних реалій та визначені впливу війни на дитячу психіку. З'ясовано, що під враженням екстремальних умов ці діти передчасно дорослішають, на їхніх плечах зовсім недитячі обов'язки, а їхня безпека і виживання лише в їхніх руках. Ця внутрішня трансформація дитячих персонажів підкреслює унікальність художнього підходу автора та багатошаровість зображення дитячої психології. Розгляд дитячих образів у повістях Є. Гуцала дозволяє зробити висновок, що ці твори збагатили українську літературу новим баченням дитинства, в якому поєднуються сила і стійкість особистості.

ВИСНОВКИ

Робота присвячена осмисленню проблеми співвідношення дитини й війни у творчості Є. Гуцала в її історико-літературному контексті, вказано на актуальність дослідження, його наукову новизну, можливості теоретичного та практичного застосування здобутих результатів.

У розділі 1 проаналізовано біографічний матеріал, що стосується Євгена Гуцала, та фактори, що вплинули на формування світосприйняття письменника й визначили особливості його життєво-творчого досвіду. З періодом Другої світової війни та повоєнними роками пов'язане дитинство Є. Гуцала, і ці враження справді залишились незабутніми. Сказане стосується й інших представників покоління шістдесятників, ось чому вони також тяжіли у своїй творчості до автобіографізму, художнього втілення проблеми «дитина і війна». Є. Гуцало виховувався в сім'ї вчителів, і саме батьки виплекали в синові любов до книг та всього живого. Першою знаною книгою була Біблія, моральні настанови зі свого боку визначили духовні орієнтири письменника, а прочитання «Кобзаря» вплинуло на формування національної свідомості. Завдяки спогадам сестри письменника та його друзів підтверджено, що Є. Гуцало і в реальному житті був глибоко ліричною та чуттєвою натурою, це відіграло свою важливу роль у відтворенні почуттєвої сфери персонажів.

У розділі 1 представлено також рецепцію творчості Є. Гуцала в літературознавчій науці, вказано на відмінності у сприйнятті письменника в радянський час і пострадянський період, уже позбавлений ідеологічних догм, зазначено, що саме недостатність уваги вчених до підготовки цілісного дослідження проблеми «дитина і війна» у літературній спадщині письменника, потреба в осмисленні її органічного зв'язку з історико-літературним контекстом зумовили вибір розроблюваної теми.

Наступні розділи містять характеристику вибраних зразків малої прози Є. Гуцала та його повістей як таких, що розповідають про воєнне лихоліття і пов'язаний з ним дитячий досвід. Ідеться про індивідуальний (психологічний) підхід прозаїка до втілення теми дитини і війни. Отож, на матеріалі оповідань

зі збірок «Пролетіли коні» та «Співуча колиска з верболозу», повістей «Біль і гнів», «Пісні вогню і попелу», а також на матеріалі літературознавчих праць, досліджень із соціальної і суто дитячої психології було схарактеризовано особливості показу Є. Гуцалом того, як болюче діти сприймають війну, як непросто формується їхнє світосприйняття, світовідчуження в таких екстремальних умовах. Автор відтворив численні історії щирих дитячих душ, які навіть серед жахів свого часу не тільки не втратили здатності любити, співпереживати і так, попри все, перемагати обставини, а й мали потребу в цьому.

Навіть невеликі за обсягом твори письменника через показ окремих епізодів із життя дітей дають зрозуміти, як формуються ці характери під впливом важких випробувань і які глибокі рани від них залишаються на юних душах. Діти виявляються підвищено вразливими, але й неймовірно щирими, вони попри все демонструють дивовижну силу духу, здатність до співчуття та самопожертви.

На повен зріст постає герой-дитина часу війни у значною мірою автобіографічній збірці оповідань «Співуча колиска з верболозу». Завдяки думкам, відчуттям юного ліричного героя читач спостеріг і світ дорослих, куди суперечливіший, аніж світ дітей. Однак це світ і єдиної рідної душі – баби Ликори з її мудрістю і розважливістю. Автор не приховує правди про трагізм ситуацій, у яких опинилась дитина, адже війна забрала в неї дитинство, батьків, обставини змусили подорослішати надто швидко. Отож ці твори не лише документували важкий період української історії, але й закликали до розуміння того, які катастрофічні наслідки мали такі події на юне покоління. Аналіз оповідань Є. Гуцала із застосуванням наукового, зокрема й суто психологічного матеріалу дозволив глибше зрозуміти характери, поведінкові патерни дітей, що формувались під впливом жорстоких реалій війни і повоєнних років.

Охарактеризовано зразки повістєвої прози Є. Гуцала на тему дитинства, обпаленого війною. Діти у цих творах представлені на триваліших відтинках

життя, ніж це було в оповіданнях, спостереження за їхнім розвитком, зв'язками зі світом куди розлогіші. Вони так само намагаються бути дорослішими, ніж є, не хочуть виказувати свою слабкість, при першій потребі стають на захист скривджених і навіть беруть до рук зброю. У них загострене відчуття справедливості, будь-які прояви наруги на людиною вони сприймають надто гостро. Проте за маскою дорослості завжди ховається дитяча душа, яка прагне відчувати любов і турботу людей, звідувати радість від спілкування з природою та світом. Війна хоч і завдала дітям неймовірних страждань, зробила чутливішими, але вона не зламала їх, навпаки ж, розвинула в дитині такі вольові якості, як силу духу, міцність і цілеспрямованість. Навіть смерть дитини як жертви страшних обставин подається Є. Гуцалом із трагічним оптимізмом: письменник дає зрозуміти, що життя триває, юному читачеві, мабуть, важливо це розуміти. Однак автор не прикрашає дійсність, художнє осмислення теми війни в долі дитини фактично набирає у його творчості антивоєнного пафосу, виявляється застереженням для людства, дарма що не декларується. І прикро, що до літератури як форми морального, духовного і навіть політичного застереження мало прислухаються ті, хто розв'язує війни.

Оповідання й повісті Є. Гуцала представлено в історико-літературному контексті шістдесятництва, завдяки чому виявлено численні типологічні перегуки з прозою талановитих репрезентантів цієї когорти. А це у свою чергу допомогло створити цілісну картину осмислення українським письменником чи не найболючішої проблеми свого та й нашого сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеєва В. Нові виміри воєнної теми. Діалектика художнього пошуку: літературний процес 60–80-х рр. Київ : Наукова думка, 1989. С. 207-247.
2. Агеєва В. Поетика парадоксу : Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. Київ : Факт, 2006. 432 с.
3. Адельгейм Є. Сигнали невидимих бур. *Крізь роки* : вибрані праці. Київ, 1987. С. 368-375.
4. Андрієнко В. Стверджувати – це відкривати. Дніпро. 1965. № 9. С. 139-152.
5. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття.* / за ред. М. Зубрицької. 2-е вид., допов. Львів: Літопис, 2001. С. 416-421.
6. Белік К. А., Головка Л. Г. Мала проза Євгена Гуцала в оцінці критиків та літературознавців // Літературознавчі дослідження: теоретичні та прикладні аспекти. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Філологія.* Харків, 2019 . Вип. 81. С. 45-50.
7. Близнець В. С. Вибрані твори : в 2 т. : для серед. шк. в. Київ : Веселка, 1983. Т. 2. 423 с., іл.
8. Близнець В. С. Вибрані твори : в 2 т. : для серед. шк. в. Київ : Веселка, 1983. Т. 1. 366 с., іл.
9. Бойцун І. Є. Структура моделі світу дитини в повісті «Пісні вогню і попелу» Євгена Гуцала. ЛОГОС. Мистецтво наукової думки. 2019, №3. С. 119-121.
10. Воронина Л. «Не треба мене канонізувати». *Україна молода.* 2007. 13 січ. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/836/164/30435> (дата звернення: 08.01.23).
11. Ворушило С. Д. Проблемно-тематичні домінанти у прозі Євгена Гуцала для дітей: наук.-конк. роб., Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка. Глухів, 2019. 34 с.

12. Глотова І. Особливості відтворення внутрішньо-психологічних конфліктів у творах Євгена Гуцала // *Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна*. Запоріжжя, 2006. № 727. С. 110-113.
13. Горбач Н. Наратування Голокосту в повісті Є. Гуцала «Співуча колиска з верболозу» // *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя, 2020. № 2. С. 172-178.
14. Горбач, Н., Приходна, Г. Специфіка жанрової природи книги Є. Гуцала «Співуча колиска з верболозу». *Молодий вчений*, 11 (87), 2020. С. 426-429. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-11-87-91> (дата звернення 22.01.2022).
15. Громик Л. І. Повісті Євгена Гуцала: морально-етична проблематика і поетика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Чернівці, 2011. 20 с.
16. Громик Л. Риси української ментальності в повісті Євгена Гуцала «Співуча колиска з верболозу» // *Література. Фольклор. Проблеми поетики* : зб. наук. праць. Київ : Твім інтер, 2010. Вип. 29. С. 457-463.
17. Гурбанська А. І. Мімезисна модель «Людина і світ» у творчості Гр. Тютюнника (до проблеми типологічних зв'язків із малою прозою В. Винниченка) // *Літературознавчі студії*: зб. наук. пр. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2012. Вип. 32. С. 87-93.
18. Гурбанська А. І. Світ дитинства у творчості Ю. Яновського та письменників-шістдесятників (до проблеми типології) // *Літературознавчі студії*: зб. наук. пр. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2003. Вип. 4. С. 92-95.
19. Гуцало Є. З вогню воскресли : Мертва зона. Біль і гнів. Безголов'я : повісті. Київ : Укр. вид. група, 1996. 432 с.
20. Гуцало Є. П. Пісні вогню і попелу. В гості до білого світу : оповідання. Київ : Веселка, 1989. С. 4 - 98.
21. Гуцало Є. П. Пролетіли коні : оповідання та повісті. Київ : Вид-во гуманітар. літ., 2008. 384 с.

22. Гуцало Є. П. Хустинка шовку зеленого : повісті, новели, публіцистика / передм., упоряд. М. Ф. Слабошпицького, Київ : Укр. письменник, 2012. 575 с.
23. Гуцало Є. Співуча колиска з верболозу. Окупаційні фрески : для ст. шк. віку. Київ : Веселка, 1991. 284 с.
24. Дзюба І. Є поети для епох: есей про творчість Ліни Костенко. Київ : Либідь, 2011. 208 с.
25. Дзюба І. М. З криниці літ : у 3 т. Київ : вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 3 : Літературні портрети. Дніпровський меридіан. Зі спогадів. 887 с.
26. Дончик В. Грані сучасної прози: літературно-критичний нарис. Київ : Рад. письменник, 1970. 324 с.
27. Дончик В. Поступ і суперечності. Діалектика художнього пошуку: літературний процес 60–80-х рр. Київ : Наукова думка, 1989. С. 3-20.
28. Дончик В. Проза українського серця // *Урок української*. 2002. № 4. С. 51-54.
29. Дончик В. Художні методи не впроваджуються силоміць. *Слово і Час*. 2011. №7. С. 20-22.
30. Єременко О. Інтерсеміотичні тропи як жанротворчий чинник // Літературний процес: методологія, імена, тенденції : зб. наук. пр. *Філологічні науки*. Київ, 2013. № 2. С. 6-9.
31. Жулинський М. Відкрився птахам, людям і рослинам... Літературна Україна. 2005. 6 липня. С. 1-7. URL: <https://md-eksperiment.org/post/20170516-vidkrivsyia-ptaham-lyudyam-i-roslinam-desyat-rokiv-bez-yevgena-gucala> (дата звернення: 03.01.2022).
32. Жулинський М. Євген Гуцало: діалог і роздуми. *Слово і Час*. 1987. № 1. С. 29-38.
33. Жулинський М. Наближення : літературні діалоги. Київ : Дніпро, 1986. 278 с.

34. Захарчук І. В. Війна і слово: мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. 406 с.
35. Історія української літератури: у 2 кн. / за ред. М. Г. Жулинського. Київ : Либідь, 2006. Кн. 2. 656 с.
36. Калантаєвська Г. П., Савченко І. В. Типи і характери дітей в оповіданнях Євгена Гуцала. *Філологічні трактати* : науковий журнал. Суми : Сумський державний педагогічний університет, 2011. Т. 3, № 2. С. 22-27.
37. Карабльова О. В. Клименко З. О. Дитячий світ у прозі Григора Тютюнника // Актуальні проблеми слов'янської філології : зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. Бердянськ : БДПУ, 2009. Вип. XXI. С. 381-389.
38. Качак Т. Б. Дискурс дитинства у сучасній українській прозі для дітей та юнацтва: рецептивно-естетичний аспект // *Метаморфози в сучасній українській літературі* : за ред. Пауліни Олеховської, Марти Замбжицької та Катажини Якубовської-Кравчик: Варшава – Івано-Франківськ, 2014. С. 300-314.
39. Кобець В. Д. Сонячні висоти подільського жайворонка / Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини : хронологічний довідник. Вінниця, 2017. URL: http://old.library.vn.ua/publications/2017/zpd_Vin2017/zpd_Vin2017_5.html (дата звернення: 04.01.2022).
40. Козлова А., Журавель Т. Що треба знати про посттравматичний стресовий розлад (ПТСР): інформація для батьків. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/stories/about-post-traumatic-stress-disorder> (дата звернення: 25.08.2024)
41. Кравчук Л. В. Наслідування як механізм засвоєння етичних норм дітьми дошкільного віку. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2420/1/Kravchuk_L_2.pdf (дата звернення: 25.08.2024).
42. Кумкова О. Г. Творчість Євгена Гуцала в контексті українського прозового шістдесятництва: проблема характеру літературного персонажа. *Культура*

- народов Причорноморья* : наук. журнал. Симферополь : Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2014. № 274. С. 53-56.
43. Лучицька М. Прояви свідомості автора в наративі великої прози Євгена Гуцала. *Рідний край* : наук. літ.-худож. альманах. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, 2013. № 2 (29). С. 106-115.
44. Мафтин Н. В. «Магічний» реалізм прози Євгена Гуцала. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2016. № 2. С. 304-314.
45. Навроцька Н. Мала проза Є. Гуцала: поетика жанру : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2008. 20 с.
46. Поділля – його другий Єрусалим: спогади про життя і творчість Євгена Пилиповича Гуцала / авт.-упоряд. Марія Гуцало. Вінниця : Балюк І. Б., 2008. 288 с.
47. Подлісецька О. Імпресіоністичні тенденції у неореалістичних новелах Є. Гуцала та А. Колісниченка. *Мова і культура*. Київ, 2013. Вип. 16, т. 3. С. 411-416.
48. Поліщук О. Естетичний вимір «настроєвої» прози Євгена Гуцала 1960-х років // *Дивослово*. 2012. № 1. С. 47-50.
49. Полохова Н. Концептуально-змістові особливості психологізму прози Є. Гуцала 70-х років XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія. Соціальні комунікації*. Ужгород, 2011. Вип. 26. С. 131-133.
50. Похілько Д. С. Діти та війна. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/4865/1/%D0%94%D1%96%D1%82%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0.pdf> (дата звернення: 18.03.2023)
51. Резніченко Н. А. Українська проза для дітей 60 – 80-х років XX століття: жанрово-стильові модифікації : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2008. 190 с.
52. Розумний Я. Героїка чи антигероїка : тема війни в поезії шестидесятників і Нью-Йоркської групи. *Сучасність*. 1986. Ч. 11. С. 34-35.

53. Савчин М. В. Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав. 2005. 202 с.
54. Сверстюк Є. О. Блудні сини України. Київ : Знання, 1993. 256 с.
55. Сивокінь Г. Від аналізу до прогнозу: Літературно-художній пошук і позиція критика. Київ: Дніпро, 1990. 446 с.
56. Слабошпицький М. Вийшов з дітей війни // Літературні профілі. Київ : Радянський письменник, 1984. С.50-74.
57. Соловей О. А. Ознаки ПТСР у дітей та особливості кризових інтервенцій дітей, що пережили психотравмуючі події. URL: <https://www.inforum.in.ua/conferences/16/29/201> (дата звернення: 03.08.2024)
58. Сьомочкіна О. М. Дорога як «велика подорож життя». *Дивослово*. 2005. № 4. С. 54-56.
59. Тараненко А. В. Тема Другої світової війни в прозі 70-80-х років ХХ ст. // Таїни художнього тексту (до проблеми поетики тексту) : зб. наук. пр. / ред. кол.: Н. І. Зверталюк та ін. Дніпропетровськ : Ліра, 2015. Вип. 18. С. 187-191.
60. Тараненко А. Концептуальність художнього осмислення світу героя-дитини в повісті Євгена Гуцала. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Вид. дім «Гельветика», 2021. Вип. 43, т. 3. С. 121-126.
61. Тарнашинська Л. Б. Антропологічні практики повсякдення: людина як психологічна цілісність (До 80-річчя Євгена Гуцала). *Слово і час*. 2017. №1. С. 17-36.
62. Тишкевич М. Його перо знало про що писати. Він писав про Людину. *Український інтерес*. 2024. URL: <https://uain.press/blogs/1151315-1151315> (дата звернення: 06. 02. 2024).
63. Тютюнник Г. М. Твори. Книга 1: оповідання. Київ : Молодь, 1984. 328 с., іл.
64. Тютюнник Г. М. Твори. Книга 2: повісті. Київ : Молодь, 1985. 328 с.

65. Чемес Л. Дитяча точка зору на світ в умовах війни за збіркою Євгена Гуцала «Співуча колиска з верболозу»: матеріали студ. наук. конф. Чернівець. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці, 5-8 квітня 2022 р. Чернівці, 2022. С. 223-224.
66. Чемес Л. Світ дітей війни у повісті Євгена Гуцала «Пісні вогню і попелу»: матеріали студ. наук. конф. Чернівець. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці, 16-18 квітня 2024 р. Чернівці, 2024. С. 199-200.
67. Чепурна О. Дискурс дитини у прозі українських письменників-шістдесятників (Гр. Тютюнник, В. Близнець, Є. Гуцало): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Кіровоград, 2008. 24 с.
68. Юаньпен Г. О. Психологізм прозових творів Є. Гуцала, опублікованих у журналі «Дніпро» всередині XX ст. // Актуальні питання гуманітарних наук. 2020. Т. 2, № 34. С. 93–101. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/34-2-14> (дата звернення: 18.01.2023).
69. Як говорити з підлітками про війну. URL: <https://1plus1.ua/novyny/ak-govoriti-z-pidlitkami-pro-vijnu-poradi-psihologa-u-snidanok-onlajn> (дата звернення: 15.03.2023).